Państwowe Muzeum Archeologiczne
w Warszawie

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE LXXV

Bulettin
Archéologique
Polonais

Varsovie 2024

Warszawa 2024

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE LXXV

Redaktor Naczelny
Editor in Chief
dr Wojciech Brzeziński

Sekretarz Redakcji
Managing Editor
dr hab. Jacek Andrzejowski

Członkowie Redakcji
Editors
Grażyna Orlińska, Radosław Prochowicz, Katarzyna Watemborska-Rakowska

Rada Naukowa
Scientific Advisory Board
prof. dr hab. Wojciech Nowakowski (Uniwersytet Warszawski, Instytut Historii Sztuki), prof. dr Audronė Bliujienė (Klaipėdos universitetas, Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas), prof. dr hab. Claus von Carnap-Bornheim (Schleswig), prof. dr hab. Jerzy Maik (Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk), prof. dr hab. Dieter Quast (Leibniz-Zentrum für Archäologie / Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie, Schleswig), prof. dr hab. Paweł Valde-Nowak (Uniwersytet Jagielloński, Instytut Archeologii)

Czasopismo recenzowane ◆ Peer-reviewed journal

Tłumaczenia
Translation
Kinga Brzezińska
Jacek Andrzejowski, Andrzej Leligdowicz

Korekta
Proof-reading
Autorzy, Katarzyna Watemborska-Rakowska

Skład i łamanie
Layout
JRJ

Rycina na okładce
Cover picture
Rekonstrukcja lateńskiego hełmu z Bagienic Wielkich. Rys. Julia Harbaruk
Reconstruction of the La Tène helmet from Bagienice Wielkie. Drawing Julia Harbaruk

© Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 2024
© Autorzy, 2024

Mazowsze. serce Polski

Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie jest jednostką organizacyjną Samorządu Województwa Mazowieckiego

Adres redakcji
Editorial office
Państwowe Muzeum Archeologiczne, ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa
tel.: +48 (22) 5044 841, +48 (22) 5044 813; fax: +48 (22) 831 51 95
e-mail: j.andrzejowski@wiadomosci-archeologiczne.pl

Strona www
Home Page
http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl
http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/en

Tomy archiwalne
Archival issues
http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/Archiwum
http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/Archive

ISSN
0043-5082

INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE LXXV (2024)

SPIS TREŚCI
CONTENTS

ROZPRAWY / PAPERS

Mariusz Kowalewski, Wojciech Janusz Borkowski, Stefan Karol Kozłowski
Archaeological Traces of Conflicts from the Late Palaeolithic Until the Bronze Age Before the Onset of the Lusatian Culture, in the Light of Finds from Selected Sites from the Polish Lands 3
Archeologiczne ślady konfliktów od późnego paleolitu do czasów epoki brązu przed nastaniem kultury łużyckiej, w świetle znalezisk z wybranych stanowisk z ziem polskich

Marcin Szpila
Półkoski z terenów kultury przeworskiej 43
Crude Sickles from the Territory of the Przeworsk Culture

Wojciech Nowakowski
Cmentarzysko w Miętkich a problem ciągłości kulturowej i osadniczej na Pojezierzu Mazurskim w I tysiącleciu n.e. 73
The Miętkie Cemetery and the Issue of Cultural and Settlement Continuity in the Masurian Lakeland in the 1st Millennium CE

MISCELLANEA / MISCELLANEA

Ireneusz Jakubczyk
Situle Eggers 18 w *Barbaricum* 127
Situlae Eggers type 18 in *Barbaricum*

Paweł Szymański
Technika lepienia naczyń w kulturze sudowskiej. Uwagi na marginesie znalezisk z cmentarzyska w Czerwonym Dworze koło Gołdapi 153
Pottery Manufacturing Technology in the Sudovian Culture. Side Remarks on the Finds from the Cemetery at Czerwony Dwór near Gołdap

Jan Schuster
Germanische Reiter zwischen Skandinavien und Schwarzem Meer – Elemente prunkvoller kaiserzeitlicher Pferdegeschirre aus der Westukraine. Mit Anmerkungen zu bestimmten durchbruchsverzierten Metallobjekten 181
Germańscy jeźdźcy pomiędzy Skandynawią a Morzem Czarnym – okazałe uprzęże końskie z okresu wpływów rzymskich z zachodniej Ukrainy. Z uwagami na temat wybranych metalowych zabytków ze zdobieniem ażurowym
Germanic Horsemen Between Scandinavia and the Black Sea. Splendid Roman Iron Age Horse Gear Elements from Western Ukraine. Including Comments on Certain Open-work Decorated metal Objects

Anhang – Roman Serkiz, Jaroslaw Onyschtschuk, Physikalisch-chemische Untersuchungen an Materialien aus der Römischen Kaiserzeit von Rychtytschi und Toboliw in der Westukraine 268
Aneks – Roman Serkiz, Jaroslaw Onyschtschuk, Analizy fizykochemiczne zabytków z okresu wpływów rzymskich z Rychtycz i Toboliwa w zachodniej Ukrainie
Appendix – Roman Serkiz, Jaroslaw Onyschtschuk, Physico-chemical Analyses of the Roman Iron Age Objects from Rykhtychi and Toboliv in Western Ukraine

MATERIAŁY / MATERIALS

Grażyna Orlińska
Kamil Nowak
A Late Bronze Age Hoard from Nowa Górna, Błonie Commune, Warsaw West County 275
Skarb z młodszej epoki brązu z Nowej Górnej, gm. Błonie, pow. warszawski zachodni

Agata Chilińska-Früboes
Zapomniane stanowiska archeologiczne z okolic Królewca 367
Forgotten Archaeological Sites from the Vicinity of Królewiec

ODKRYCIA / DISCOVERIES

Mateusz Bogucki
Jakub Pawlak
Kamienny topór bojowy z Błaskowizny nad jeziorem Hańcza, pow. suwalski, woj. podlaskie 421
A Stone Battle-axe from Błaskowizna by Lake Hańcza, Suwałki County, Podlaskie Voivodeship

Bartłomiej Kaczyński
Wojciech Janusz Borkowski
Celtic Bronze Helmet Discovered at a Fortified Settlment on *Łysa Góra* in Bagienice, Northern Mazovia—Preliminary Report 426
Celtycki hełm z brązu odkryty na osadzie obronnej na *Łysej Górze* w Bagienicach na północnym Mazowszu – raport wstępny

Marta Stasiak-Cyran
Srebrna zapinka kuszowata z Cynkowa, pow. puławski – wyjątkowe znalezisko z zachodniej Lubelszczyzny 437
Silver Crossbow Brooch from Cynków, Puławy County – an Exceptional Find from the Western Lublin Region

WYKAZ SKRÓTÓW / ABBREVIATIONS 443

Wiadomości Archeologiczne LXXV, 2024: 367–420
https://doi.org/10.36154/wa.75.2024.05

AGATA CHILIŃSKA-FRÜBOES

ZAPOMNIANE STANOWISKA ARCHEOLOGICZNE Z OKOLIC KRÓLEWCA

FORGOTTEN ARCHAEOLOGICAL SITES FROM THE VICINITY OF KRÓLEWIEC

Abstract: *One of the larger clusters of archaeological sites on the Samland Peninsula, including, among others, burial sites from the Roman Period and perhaps also from the Migration Period, as well as early medieval cemeteries, was discovered slightly west of Królewiec (Rus. Kaliningrad), near the former villages of Groß Friedrichsberg and Juditten, as well as Friedrichswalde. As a result of archival research, it was possible to distinguish nine sites located in the area in question and, in most cases, also determine their location. Some of these sites have never been mentioned in the literature, or the materials obtained from them have been mixed together.*

Słowa kluczowe: *obrządek pogrzebowy, kultura Dollkeim-Kovrovo, Aschenplatz, Carl Engel, Otto Tischler*
Keywords: *burial rite, Dollkeim-Kovrovo Culture, Aschenplatz, Carl Engel, Otto Tischler*

Liczba cmentarzysk z okresu wpływów rzymskich i wędrówek ludów, odkrytych na Półwyspie Sambijskim jest ogromna[1]. Niestety, ze względu na geopolityczne losy tego regionu, ukazało się niewiele opracowań dotyczących owych stanowisk. Większość z nich to teksty opublikowane przez badaczy pruskich, w okresie mniej więcej od połowy XIX do lat 40. XX wieku. O ile, część z nich zawiera katalogi obiektów, o tyle zabytki często opisane są w sposób na tyle skrótowy, że ich identyfikacja typologiczna czy chronologiczna nie jest możliwa. Zwykle brak jest także materiału ilustracyjnego lub jest on niezwykle okrojony. Niewiele miejsca poświęcano także obrządkowi pogrzebowemu. Dzięki studiom w muzealnych i prywatnych archiwach oraz kwerendom w magazynach muzealnych, obecnie jest możliwa częściowa rekonstrukcja wyników owych, prowadzonych przez badaczy pruskich, badań archeologicznych i są one stopniowo wprowadzane do obiegu naukowego[2].

Warto podkreślić, że nekropole odkrywane na Półwyspie Sambijskim często tworzą skupiska. Dlaczego tak się dzieje, czy różniły się chronologią, obrządkiem pogrzebowym, czy użytkowała je jedna czy różne grupy ludności? Na te pytania niestety nie znamy jeszcze odpowiedzi, ponieważ wciąż zbyt mało jest studiów na ten temat. Jedno z większych skupisk stanowisk archeologicznych, obejmujących także cmentarzyska z okresu wpływów

[1] E. Hollack 1908b, 172.

[2] Np. A. Chilińska-Drapella 2013; O.A. Homâkova, P.S. Uspenskij 2015; T. Ibsen, K.N. Skvorzov 2015; J.A. Prassolow, K.N. Skvortsov 2016; A. Chilińska-Früboes 2021.

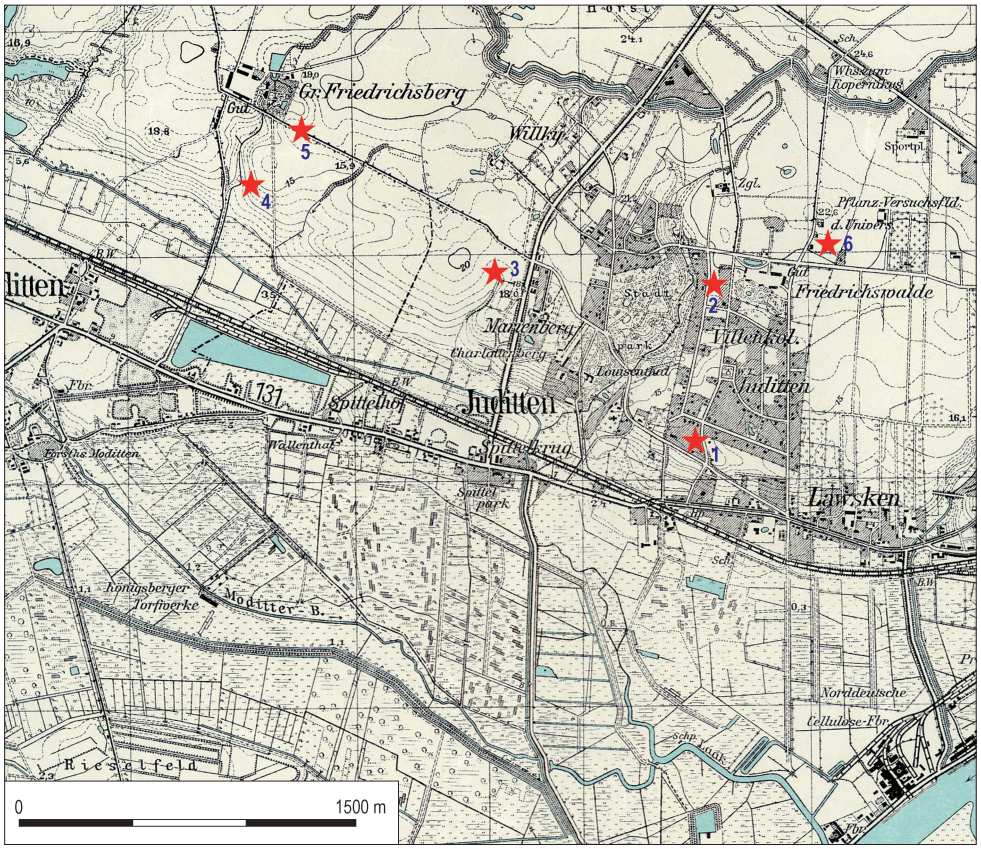

Ryc. 1. Położenie analizowanych stanowisk archeologicznych: 1. *Juditten*, stan. 2 (*Gottschedstraße* 13); 2. *Juditten*, stan. 3 (*Am Stadtwald*); 3. *Groß Friedrichsberg*, stan. 1; 4. *Groß Friedrichsberg*, stan. 2; 5. *Groß Friedrichsberg*, stan. 3; 6. *Friedrichswalde*, stan. 1. Wg: http://amzpbig.com/maps/025_TK25/1288_Konigsberg_West_1937.jpg.
Oprac. graficzne: A. Chilińska-Früboes

Fig. 1. Location of the analysed archaeological sites: 1. *Juditten*, site 2 (*Gottschedstraße* 13); 2. *Juditten*, site 3 (*Am Stadtwald*); 3. *Groß Friedrichsberg*, site 1; 4. *Groß Friedrichsberg*, site 2; 5. *Groß Friedrichsberg*, site 3; 6. *Friedrichswalde*, site 1. After: http://amzpbig.com/maps/025_TK25/1288_Konigsberg_West_1937.jpg.
Graphics: A. Chilińska-Früboes

rzymskich, odkryto nieco na zachód od Królewca (niem. Königsberg, ros. Kaliningrad), w pobliżu dawnych wsi *Groß Friedrichsberg*[3], *Juditten*[4] i *Friedrichswalde*[5] (Ryc. 1). Niestety, w literaturze panuje pewien bałagan i często materiały pochodzące z tych stanowisk są ze sobą mieszane. W końcu XIX i w pierwszej połowie XX wieku *Juditten* (wieś w 1927 roku włączona do Królewca[6]) było popularnym miejscem wypoczynku mieszkańców stolicy Prus Wschodnich. Powstawały tam wille bogatych mieszczan, którzy wolny czas spędzali w parku *Luisenthal*, gdzie można było pójść na spacer czy na kawę do jednej z miejscowych kawiarni[7].

I. *JUDITTEN*, STAN. 1

Pierwszych odkryć na omawianym obszarze (Ryc. 1) dokonano ok. połowy XIX wieku. W 1868 roku Towarzystwo Fizyczno-ekonomiczne (*Physikalisch-ökonomische Gesellschaft*) przekazało Towarzystwu Starożytniczemu „Prussia" (*Alterthumsgesellschaft Prussia*) ostrogę (I/1)

[3] Dawn. *Groß Friedrichsberg*, *Kr. Königsberg* (obecnie Совхозное, рай. Калининград).

[4] Dawn. *Juditten*, *Kr. Königsberg* (obecnie część Królewca). Niekiedy mylone z *Juditten*, *Kr. Bartenstein/Friedland* (por. E. Hollack 1908a, 64) – obecnie Judyty, pow. bartoszycki. Np. w archiwum Carla Engla (CAEG, 1482) znajduje się fotografia siekierki z tulejką typu *Kopaniewo*, podpisaną przez niego jako pochodząca z *Juditten*, *Kr. Königsberg*. Na podstawie dopisanego numeru inwentarzowego można jednak stwierdzić, że w rzeczywistości siekierka ta pochodzi z *Juditten*, *Kr. Bartenstein/Friedland* i znana jest z publikowanych wzmianek (G. Bujack 1890, 166; C. Engel 1935b, 306; J. Dąbrowski 1968, 188).

[5] Dawn. *Friedrichswalde*, *Kr. Königsberg* (obecnie część Królewca). Wykaz pozostałych, cytowanych w tekście miejscowości z obw. królewieckiego zamieściłam na końcu artykułu.

[6] http://genwiki.genealogy.net/Juditten_(Königsberg); dostęp 17.01. 2023.

[7] „Königsberger Hartungsche Zeitung" 62, 06.02.1913, 10.

otrzymaną wcześniej od właściciela ziemskiego (*Gutsbesitzer*) z *Friedrichswalde* – Charisiusa[8]. Zabytek ten miał zostać znaleziony pod około dwustuletnim dębem, w lesie w *Juditten*[9]. Nieco później, w 1887 roku, *Prussia-Museum* odkupiło od przypadkowych znalazców kilka przedmiotów[10] wydobytych podczas karczowania pniaków w lesie w *Juditten*: bursztynowy paciorek oraz brązowe szczypczyki i „łyżeczkę do uszu" zawieszone na brązowym pierścieniu.

1. Znal. luźne nr 1
Inwentarz: żelazna ostroga.
Datowanie: (?).
Zbiory: PM[11], wcześniej PöG; zabytek zaginął.
Źródła: „Altpreussischen Monatsschrift" NF V, 1868, 275.

2. Znal. luźne nr 2
Inwentarz: bursztynowy paciorek, starannie obrobiony, średniej wielkości, w kształcie krążka (*scheibenförmige*), o wypukłych biegunach (*bikonvexe*) – grupy XXX[12] (?).
Datowanie: C–D (?).
Zbiory: PM, nr inw. IV,117,5269; zabytek zaginął.
Źródła: W. Gaerte 1924, 112.

3. Znal. luźne nr 3
Inwentarz: uszkodzone brązowe szczypczyki o zdobionych zakończeniach i uszkodzona brązowa „łyżeczka do uszu" (*Ohrlöffel*), zawieszone na brązowym pierścieniu (Ryc. 2); pierwotna dług. szczypczyków ok. 6 cm, „łyżeczki" – ok. 7 cm.
Datowanie: C (?).
Zbiory: PM, nr inw. IV,117,5269; zabytki zaginęły.
Źródła: W. Gaerte 1924, 112, ryc. 4; 1929, 240, ryc. 191:h.

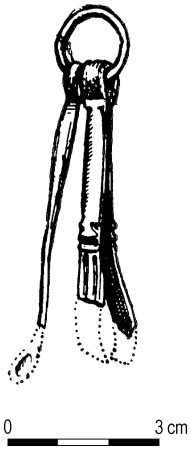

Ryc. 2. Zabytki z *Juditten*, stan. 1.
Wg: Gaerte 1924
Fig. 2. Finds from *Juditten*, site 1.
After: W. Gaerte 1924

Zgodnie z informacją W. Gaertego bursztynowy paciorek (I/2) miał kształt krążka o wypukłych biegunach. Może to sugerować zaklasyfikowanie go do grupy XXX, obejmującej egzemplarze z szerokiego odcinka chronologicznego. Najstarsze takie paciorki pochodzą z fazy B_1, najmłodsze z fazy E, jednak na terenie zachodniobałtyjskiego kręgu kulturowego paciorki te popularne były zwłaszcza w młodszym i późnym okresie wpływów rzymskich oraz we wczesnym okresie wędrówek ludów[13], i tak chyba trzeba datować paciorek z *Juditten*.

Również szczypczyki (I/3) nie są zabytkiem czułym chronologicznie. Wydaje się jednak, że starsze formy, datowane na wczesny okres wpływów rzymskich, mają szersze zakończenia niż egzemplarze młodsze. Ponadto szczypczyki z wczesnej fazy okresu wędrówek ludów często zdobiono stempelkami[14]. „Łyżeczki do uszu", podobnie jak szczypczyki, należy uznać za przyrząd do higieny osobistej. Na terenie kultury Dollkeim-Kovrovo sporadycznie znajdowane są w grobach z wczesnego okresu wpływów rzymskich, jednak znacznie więcej egzemplarzy pochodzi z młodszego okresu wpływów rzymskich[15]. Oba omawiane zabytki należy więc odnieść do młodszego okresu wpływów rzymskich. Ostroga (I/1) znana jest jedyne z krótkiej wzmianki, określenie jej chronologii nie jest więc możliwe.

Ostatecznie przyjąć trzeba, że w lesie w *Juditten* najpewniej znajdowało się cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich, które należałoby łączyć z kulturą Dollkeim-Kovrovo.

[8] „Altpreussischen Monatsschrift" 5, 1868, 275.
[9] W niniejszym artykule miejsce to określam jako *Juditten*, stan. 1. Stanowiska nie zaznaczyłam na mapie (Ryc. 1), ponieważ jego lokalizacja nie jest znana.
[10] G. Bujack 1888, 201.
[11] W artykule zastosowałam następujące skróty nazw instytucji muzealnych: MfV – *Museum für Volkerkunde*, Berlin; MVF – Museum für Vor- und Frühgeschichte, Staatliche Museen zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Berlin; PöG – *Physikalisch-ökonomische Gesellschaft*, Königsberg; OPM: *Ostpreussisches Provinzialmuseum*, *Königsberg*; PM: *Prussia-Museum*, Königsberg.
[12] W artykule posługuję się następującymi typologiami: Oscara Almgrena (1897) dla zapinek, Christamarii Beckmann (1969) dla pierścionków, Martina Jahna (1916) dla umb i imaczy, Piotra Kaczanowskiego (1995) dla grotów, Renaty Madydy-Legutko dla sprzączek (1987) i okuć końca pasa (2011), Magdaleny Tempelmann-Mączyńskiej (1985) dla paciorków, Herberta Jankuhna (patrz A. Chilińska-Früboes 2020, przyp. 4) dla bransolet sambijskich, oraz Norberta Gosslera (2013) i Witolda Świętosławskiego (1990) dla strzemion. Strzemiona znalezione w *Groß Friedrichsberg*, stan. 1, które trafiły do OPM a obecnie znajdują się w zbiorach MVF, zostały określone typologicznie przez Norberta Goßlera na stronie internetowej MVF (https://recherche.smb.museum; dostęp 17.01.2023) i tymi oznaczeniami się posłużyłam. Egzemplarze z tego stanowiska, które trafiły początkowo do MfV, a obecnie znajdują się w MVF, określiłam sama.
[13] M. Tempelmann-Mączyńska 1985, 65–67, tab. 5, tabl. 58, 59.
[14] W. Nowakowski 2013, 242 – tam dalsza lit.
[15] A. Chilińska-Früboes 2021, 211, przyp. 33.

II. *JUDITTEN*, STAN. 2 (*GOTTSCHEDSTRASSE* 13) (RYC. 1:1)

Kolejne znaleziska z *Juditten* pochodzą dopiero z lat 30. XX wieku. Z notatki ówczesnego dyrektora *Prussia Museum*, Wilhelma Gaertego, zachowanej w archiwum owego muzeum[16], wynika, że 10 maja 1933 roku miejscowy właściciel ziemski, Charisius, poinformował go, iż na terenie położonym pomiędzy *Gottschedstraße* i *Kirchenstraße* podczas orania pola znaleziono 21 fragmentów ceramiki (II/1) i fragment bursztynu (II/2)[17]. Z tej samej notatki dowiadujemy się, że obszar pomiędzy domem nr 15 przy *Gottschedstraße* a terenem, z którego pochodzą owe znaleziska pozostawał jeszcze niezabudowany, wobec czego mógł i powinien zostać przebadany archeologicznie. Prace te wymagałyby jednak pozwolenia właściciela, a ustalenie, kto nim był, sprawiało trudności. Początkowo teren ten należał do Pani von Schmidt (z domu Charisius)[18], następnie został sprzedany (zdaniem Gaertego bezmyślnie!). Dzięki informacjom uzyskanym od naczelnika urzędu (*Amtsvorsteher*) Pfeiffera, brata właściciela ziemskiego Charisiusa oraz architektów Kuckucka i Steindamma, Gaertemu z trudem udało się ustalić, że obszar ten należał do mistrza piekarskiego (*Bäckermeister*) Bachlera, który niestety planował jego szybką zabudowę[19].

13 maja 1933 roku Gaerte napisał list do Bachlera, w którym zwrócił się do niego z prośbą, aby przed rozpoczęciem prac budowlanych zgodził się na przeprowadzenie wykopalisk sondażowych[20]. Bachler odpisał po tygodniu[21], informując, że tuż po Zielonych Świątkach (które w 1933 roku przypadały 4 czerwca) chciałby rozpocząć budowę i do tego czasu udostępnia swój teren pod wykopaliska. Pracownicy *Prussia-Museum* musieli je więc przeprowadzić w czasie nie dłuższym niż dwa tygodnie. Z nieznanych powodów wykopaliska te odbyły się jednak nieco później. Przeprowadził je Fritz Jaensch między 7 a 9 czerwca[22]. W archiwum *Prussia Museum* zachowało się jego sprawozdanie z badań i dokumentacja rysunkowa[23]. Jaensch odkrył prawdopodobnie osiem obiektów, najpewniej grobów (II/4–10). Niektóre z nich były zniszczone przez dwa duże wykroty i działalność istniejącej tam wcześniej szkółki leśnej[24].

Prace na stanowisku zostały wznowione 9 i 10 sierpnia. Przeprowadził je Walter Nowothnig, który odkrył kolejne obiekty (II/11–18). W archiwum *Prussia-Museum* zachowało się krótkie sprawozdanie i polowa dokumentacja rysunkowa tych badań[25]. 24 września 1933 roku przedstawiciele władz zwrócili się do Gaertego z prośbą o informację dotyczącą postępu prac[26]. Gaerte odpisał, że wykopaliska zostały zakończone, a w ich trakcie znaleziono pojedyncze groby z II–III wieku n.e. Stwierdził także, że dalsze badania nie będą prowadzone, ponieważ teren został już zbudowany[27].

Znaleziska z lat 30. XX wieku

1. Znal. luźne
Inwentarz: 21 fragmentów ceramiki.
Datowanie: (?).
Zbiory: PM (?); zabytki zaginęły.
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 4.

2. Znal. luźne
Inwentarz: fragment bursztynu.
Datowanie: (?).
Zbiory: PM (?); zabytek zaginął.
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 4.

Materiały z wykopalisk Fritza Jaenscha z czerwca 1933 roku

3. Obiekt 128 (Ryc. 3)
Zniszczony grób ciałopalny (?); na głęb. 50–55 cm pod powierzchnią gruntu znaleziono niewielkie fragmenty ceramiki i przepalone kości.
Inwentarz: 1. Fragmenty ceramiki.
Datowanie: (?).
Zbiory: PM, nr inw. (?); zabytki zaginęły.
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 8, 10.

4. Obiekt 2 (Ryc. 3)
Zniszczony grób ciałopalny (?); na głęb. 50–55 cm pod powierzchnią gruntu znaleziono niewielkie fragmenty ceramiki (1) i przepalone kości.
Inwentarz: 1. Fragmenty ceramiki.
Datowanie: (?).

[16] SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 2.
[17] SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 4.
[18] SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 2.
[19] SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 3.
[20] SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 5.
[21] SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 6.
[22] Jaensch określał to stanowisko jako *Juditten*, *Gottschedstraße* 13, w niniejszym artykule nadałam mu nr 2.
[23] SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 7–14.
[24] SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 8.
[25] SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 17–22.
[26] SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 29.
[27] SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 30.
[28] W dokumentacji wykopaliskowej Jaensch części znalezisk nie łączył z obiektami, lecz uznał je za tzw. *Fundpunkte* , a na planie stanowiska oznaczył literą F i kolejnym numerem (Ryc. 3). Wydaje się jednak prawdopodobne, że jeśli oprócz zabytków, np. fragmentów ceramiki, znaleziono także przepalone kości, to pochodzą one z grobów ciałopalnych. W katalogu zaproponowałam potraktowanie owych znalezisk łącznie z obiektami i nadałam im numery 1–8.

Zbiory: PM, nr inw. (?); zabytki zaginęły.
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 8, 10.

5. Obiekt 3 (Ryc. 3)
Zniszczony grób ciałopalny (?); na głęb. 50–55 cm pod powierzchnią gruntu niewielkie fragmenty ceramiki (**1**) i przepalone kości.
Inwentarz: 1. Fragmenty ceramiki.
Datowanie: (?).
Zbiory: PM, nr inw. (?); zabytki zaginęły.
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 8, 10.

6. Obiekt 4 (Ryc. 3)
Grób ciałopalny jamowy (?); jama na głęb. 45–70 cm pod powierzchnią gruntu (*In -0,45 m bis -0,70 m Füllerdegrube*), w stropie w przybliżeniu prostokątna (Ryc. 4:1), o wym. 95× 50 cm, wydłużona po osi NNW-SSE; w stropie trzy kamienie; w wypełnisku niewiele dużych fragmentów przepalonych kości i małe fragmenty ceramiki.
Inwentarz: 1. Fragmenty ceramiki.
Datowanie: (?).
Zbiory: PM, nr inw. (?); zabytki zaginęły.
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 8, 10–11.

7. Obiekt 5 (Ryc. 3)
Grób ciałopalny jamowy; jama na głęb. 45–60 cm (*Tiefschwarze Brandgrube in -0,45 bis -0,65*), pod warstwą humusu (Ryc. 4:2); w stropie kolista, o średn. 60 cm; wypełnisko intensywnie czarne, w nim duże fragmenty węgli drzewnych i bardzo rozdrobnione przepalone kości.
Inwentarz: brak.
Datowanie: (?).
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 8, 10, 12.

8. Obiekt 6 (Ryc. 3)
Zniszczony grób ciałopalny; strop na głęb. 40 cm pod powierzchnią gruntu (*Zerstörtes Grab in -0,40 m*), ale ustalenie zarysu jamy w stropie nie było możliwe; w wypełnisku niewielka ilość przepalonych kości i pojedyncze kamienie.
Inwentarz: brak.
Datowanie: (?).
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 8, 10.

9. Obiekt 7 (Ryc. 3)
Grób inhumacyjny przykryty brukiem kamiennym o wym. 140×50 cm, wydłużonym po osi NNW-SSE (Ryc. 4:3), odsłoniętym na głęb. ok. 50–75 cm (*Längliche Steinsetzung in -50 m bis -0,75 m*); na głęb. 65 cm strop jamy grobowej (*Bei -0,65 m beginnt eine Füllerdegrube*)[29] o wym. 225×70 cm, zorientowanej po osi NW-SE; jama o miąższości 25–90 cm; szkielet (zachował się tylko fragment kręgu) z głową skierowaną na NW. W jamie, na głęb. 88 cm, żelazny przedmiot (**3** – na planie jako e). W jego pobliżu, na głęb. 85 cm, zapinka (**1** – na planie jako d) oraz fragment ludzkiego kręgu. Ok. 20 cm na NE od niezachowanej czaszki, na głęb. 75–85 cm, zniszczona przystawka (**2** – na planie jako b), tuż przy niej grot (**4** – na planie jako a) i nóż (**5** – na planie jako c).
Inwentarz: 1. Zapinka oczkowata serii pruskiej[30]. **2.** Naczynie gliniane. **3.** Fragment przedmiotu żelaznego – sprzączki (?). **4.** Żelazny grot. **5.** Żelazny nóż.
Datowanie: faza B_2.
Zbiory: PM, nr inw. PM VII,458,12988a–g; zabytki zaginęły.
Źródła: W. Nowakowski 1996, 153; A. Chilińska-Früboes 2017, 79; 2020, 95, tabl. 228; DSHI 100 Engel 102, 1; SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 8–10, 13.

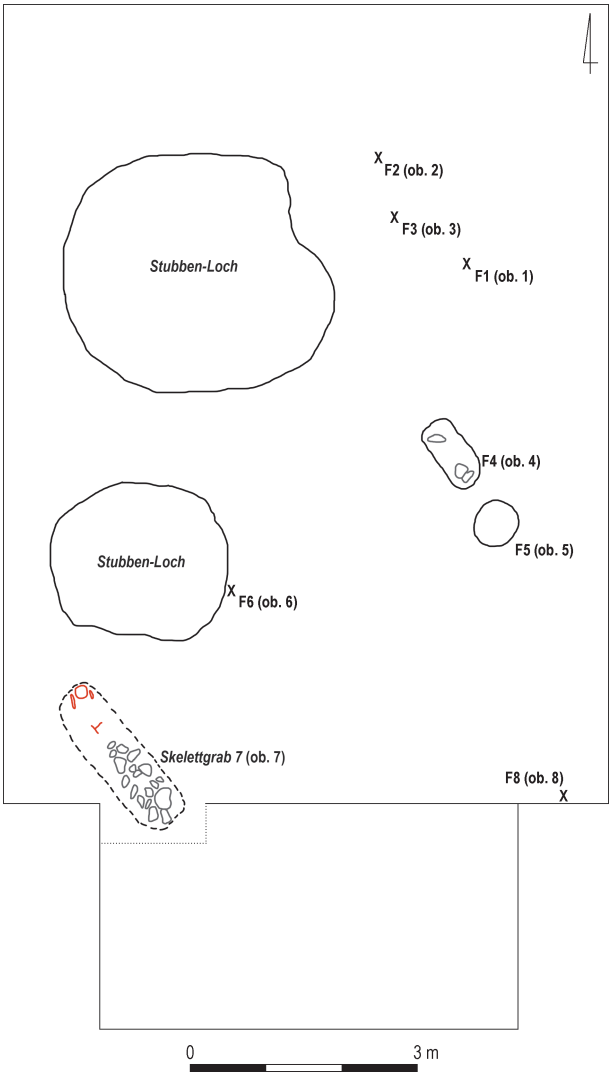

Ryc. 3. *Juditten*, stan. 2 (*Gottschedstraße* 13).
Plan wykopu z badań Jaenscha. Wg: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1. Oprac. graficzne: A. Chilińska-Früboes
Fig. 3. *Juditten*, site 2 (*Gottschedstraße* 13).
Trench plan of the Jaensch's excavation. After: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1. Graphics: A. Chilińska-Früboes

[29] SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 8.

[30] W katalogu przy niektórych niezachowanych zabytkach pominęłam informację o surowcu, ponieważ nie jest on wzmiankowany w źródłach.

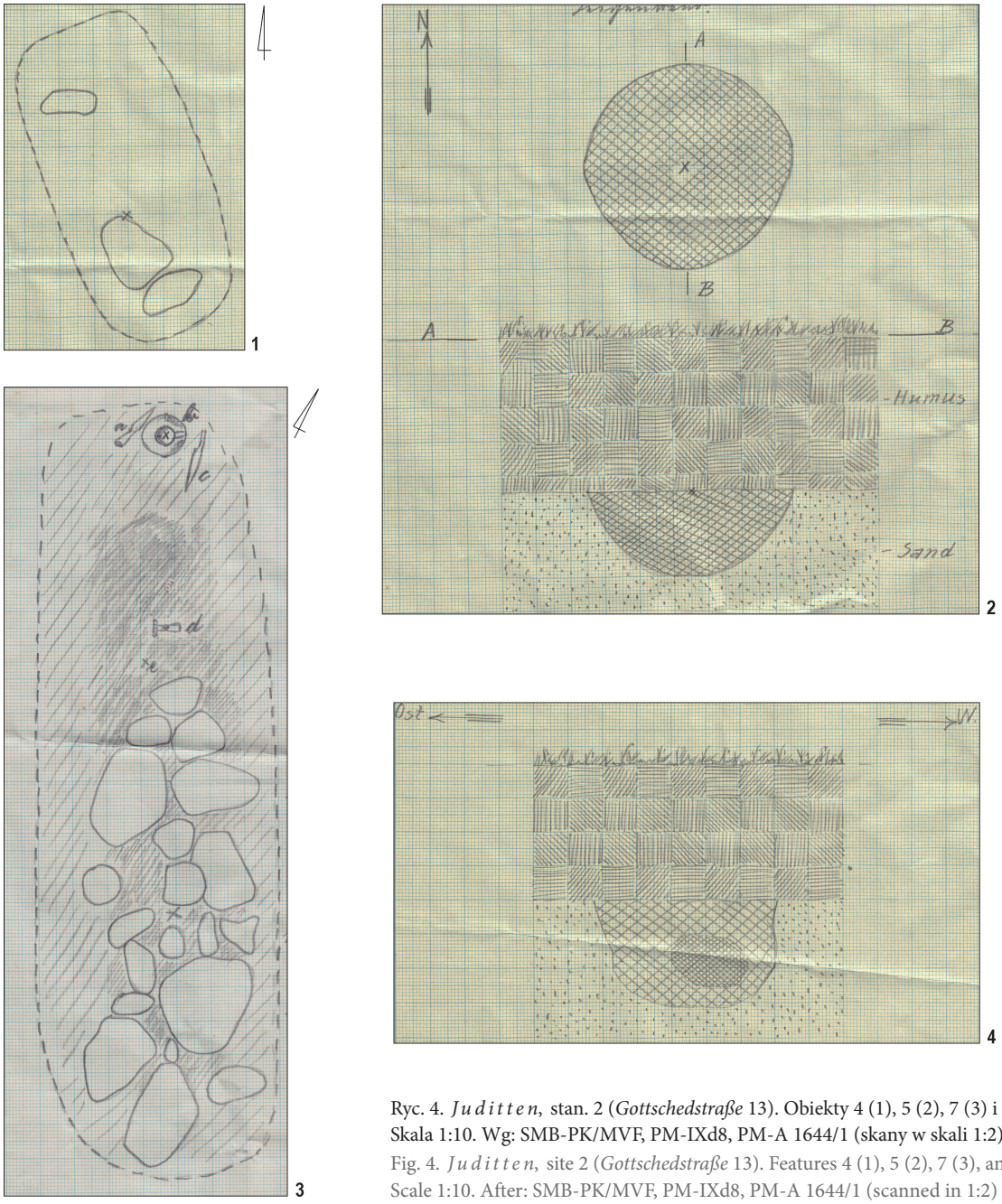

Ryc. 4. *Juditten*, stan. 2 (*Gottschedstraße* 13). Obiekty 4 (1), 5 (2), 7 (3) i 8 (4). Skala 1:10. Wg: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1 (skany w skali 1:2)
Fig. 4. *Juditten*, site 2 (*Gottschedstraße* 13). Features 4 (1), 5 (2), 7 (3), and 8 (4). Scale 1:10. After: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1 (scanned in 1:2)

10. Obiekt 8 (Ryc. 3)
Zniszczony grób ciałopalny (?); jama częściowo zniszczona przez fundament budynku, wypełniona przepaloną ziemią (*Branderdegrube*) przemieszaną z ziemią z zasypiska (*mit Füllerde durchsetzt*), w centrum jamy miejsce o średn. ok. 20 cm z wypełniskiem intensywnie czarnym, nieprzemieszanym, strop na głęb. 40 cm, pod warstwą humusu, spąg na głęb. 70 cm, średn. w stropie 50 cm, w przekroju jama workowata (Ryc. 4:4).
Inwentarz: brak.
Datowanie: (?)
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 9–10, 14.

Materiały z wykopalisk Walthera Nowothniga z sierpnia 1933 roku

11. Obiekt I[31]
Zniszczony grób ciałopalny (?); w południowej części wykopu 1, na głęb. 50–60 cm (*in 50–60 cm Tiefe*), znaleziono przepalone kości (Ryc. 5 – *Leichenbrand*).

[31] Nowothnig nie numerował przebadanych przez siebie obiektów. W katalogu nadałam im numerację rzymską, aby odróżnić je od obiektów odkrytych przez Jaenscha, które oznaczyłam cyframi arabskimi.

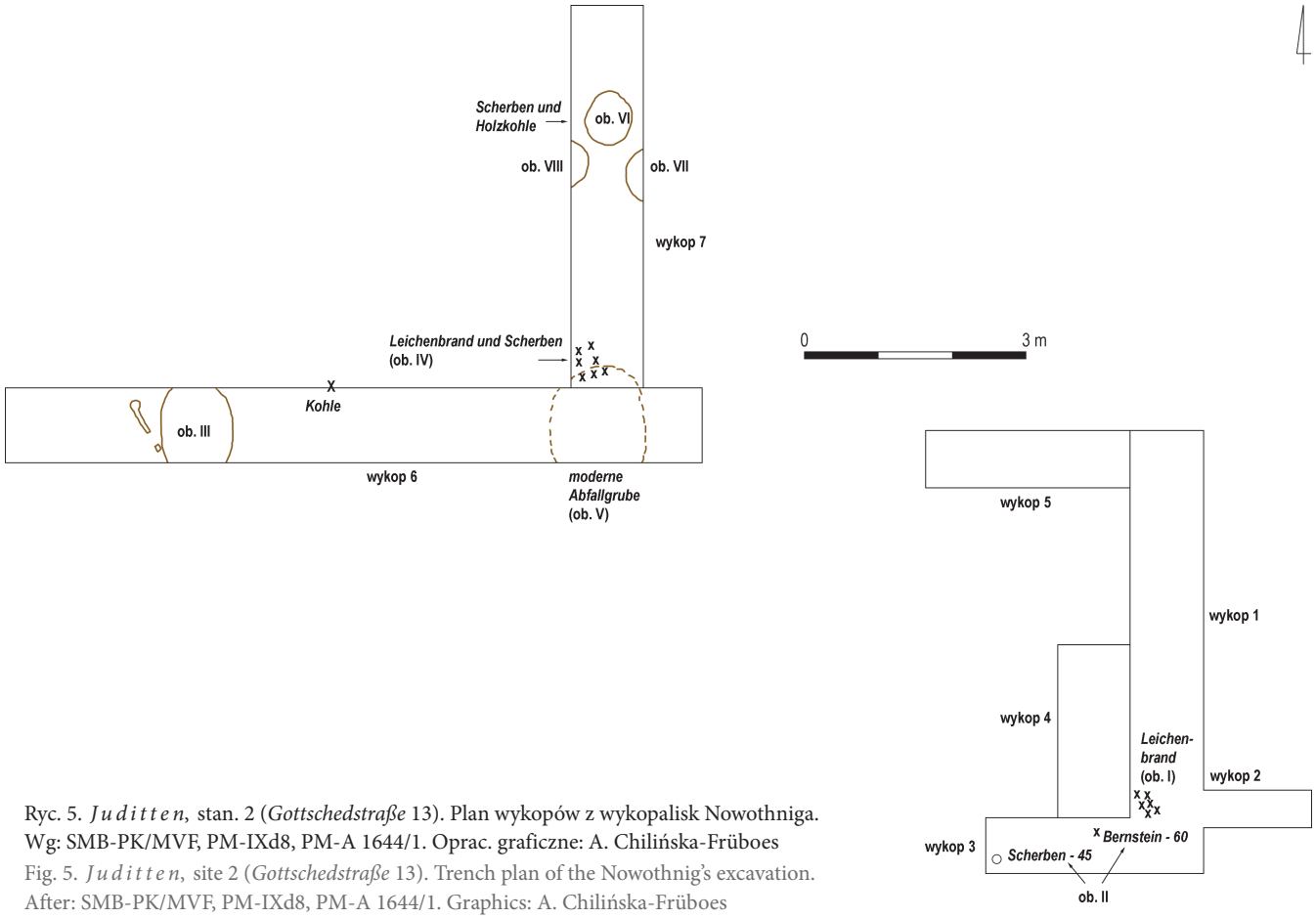

Ryc. 5. *Juditten*, stan. 2 (*Gottschedstraße* 13). Plan wykopów z wykopalisk Nowothniga. Wg: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1. Oprac. graficzne: A. Chilińska-Früboes
Fig. 5. *Juditten*, site 2 (*Gottschedstraße* 13). Trench plan of the Nowothnig's excavation. After: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1. Graphics: A. Chilińska-Früboes

Inwentarz: brak.
Datowanie: (?).
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 18.

12. Obiekt II
Zniszczony grób ciałopalny (?); w wykopie 3, na głęb. 45 cm (*in 60 cm Tiefe*), znaleziono fragment bursztynu (Ryc. 5 – *Bernstein*), a na głęb. 45 cm fragmenty ceramiki (Ryc. 5 – *Scherben*).
Inwentarz: 1. Fragment bursztynu. **2.** Fragmenty ceramiki (*ordenzeitlicher Scherben*).
Datowanie: średniowiecze.
Zbiory: PM, nr inw. (?); zabytki zaginęły.
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 18–19.

13. Obiekt III
W zachodniej części wykopu 6, na głęb. 60 cm (*in 60 cm Tiefe*) zaobserwowano przebarwienie gruntu (Ryc. 5, 6:1). Obok znajdowały się dwie jamy o ciemnoszarym, tłustym wypełnisku – być może pozostałości po rozkładzie substancji organicznej (skóry?). Koło nich odkryto duży dołek posłupowy, o średn. 20 cm i miąższości 15 cm. Nieco dalej biegł pas mniejszych dołków posłupowych, o średn. ok. 6 cm i miąższości ok. 11 cm, zaobserwowano także pas ciemnej ziemi, dług. 25 cm, szer. 15 cm i miąższości 5 cm – zdaniem Gaertego pozostałość po desce.
Inwentarz: brak.
Datowanie: (?).
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 18–20.

14. Obiekt IV
Zniszczony grób ciałopalny (?); na styku wykopów 6 i 7 odkryto fragmenty ceramiki i przepalonych kości (Ryc. 5 – *Leichebrand und Scherben*).
Inwentarz: 1. Fragmenty ceramiki.
Datowanie: (?).
Zbiory: PM, nr inw. (?); zabytki zaginęły.
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 18–19.

15. Obiekt V
Jama śmietniskowa; na granicy wykopów 6 i 7 (Ryc. 5 – *moderne Abfallgrube*; Ryc. 6:2), częściowo poza ich zasięgiem. W wypełnisku cegły i fragmenty ceramiki; spąg na głęb. 180 cm.
Inwentarz: 1. Cegły. **2.** Fragmenty ceramiki.
Datowanie: średniowiecze/nowożytność.
Zbiory: PM, nr inw. (?); zabytki zaginęły.
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 18–19, 21.

16. Obiekt VI
Jama w wykopie 7; owalna w stropie; strop na głęb. 45 cm,

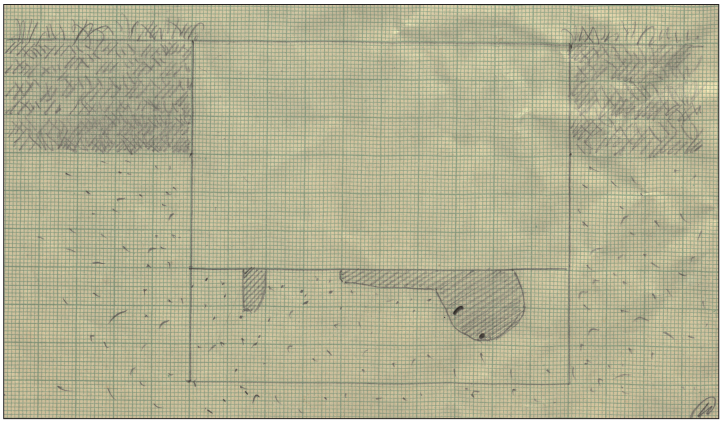

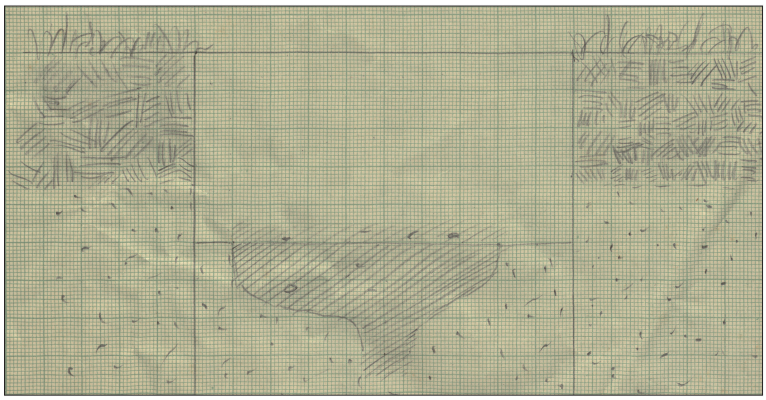

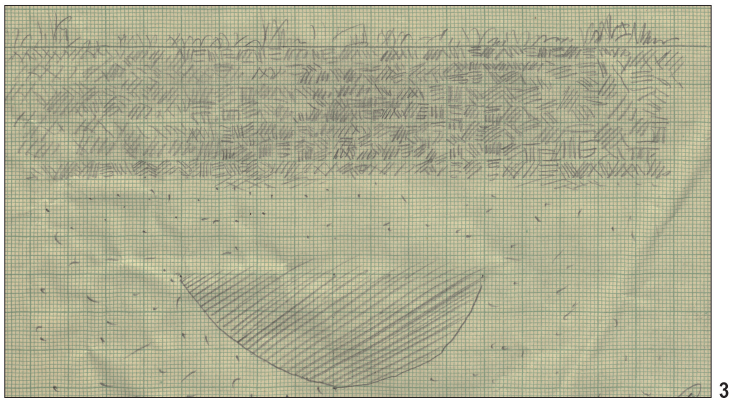

Ryc. 6. *Juditten*, stan. 2 (*Gottschedstraße* 13). Obiekty III (1), V (2) i VI (3). Skala 1:10. Wg: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1 (skany w skali 1:2)

Fig. 6. *Juditten*, site 2 (*Gottschedstraße* 13). Features III (1), V (2) i VI (3). Scale 1:10. After: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1 (scanned in 1:2)

spąg na głęb. 80 cm (*in 45 Tiefe eine ovale Grube* [...] *Die Grube reichte bis eine Tiefe von 60 cm mit einer beutelförmigen Auslaugung bis 80 cm Tiefe*; Ryc. 6:3[32]). W wypełnisku pojedyncze fragmenty ceramiki **(1)** i węgli drzewnych (Ryc. 5 – *Scherben und Holzkohle*).
Inwentarz: 1. Fragmenty ceramiki.
Datowanie: (?).
Zbiory: PM, nr inw. (?); zabytki zaginęły.
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 18–19, 22.

[32] Na rysunku przekroju (Ryc. 6:3) głębokości stropu i spągu są inne. W katalogu podałam wartości wg opisów Nowothniga.

17. Obiekt VII
Jama (?); przebarwienie ziemi częściowo odsłonięte przy zachodniej granicy wykopu 7 (Ryc. 5).
Inwentarz: brak.
Datowanie: (?).
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 18–19.

18. Obiekt VIII
Jama (?); przebarwienie ziemi częściowo wchodzące we wschodni profil wykopu 7 (Ryc. 5).
Inwentarz: brak.
Datowanie: (?)
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 18–19.

Jaensch i Nowothnig najpewniej prowadzili prace wykopaliskowe na bardzo zniszczonym cmentarzysku. Odkryli trzy pewne (obiekty 5–7) i osiem domniemanych grobów (obiekty 1–4, 8, I, II, IV). Wszystkie, poza jednym, prawdopodobnie były zniszczonymi grobami ciałopalnymi, zawierającymi fragmenty przepalonych kości i ceramiki. W obiekcie II znaleziono fragmenty ceramiki (II/12.4) określonej przez Nowothniga jako *ordenzeitlicher Scherben*, co pozwala datować ten grób na okres średniowiecza. Datowanie pozostałych grobów ciałopalnych nie jest możliwe. Być może były związane z kulturą Dollkeim-Kovrovo, na stanowisku odkryto bowiem jeden grób inhumacyjny (obiekt 7), datowany zapinką oczkowatą serii pruskiej (II/9.1) na fazę B_2[33]. Szkielet leżał na osi NW-SE, z głową skierowaną na NW, i przykryty był kamiennym brukiem (Ryc. 4:3). Wpisuje się to w typowy wygląd grobów kultury Dollkeim-Kovrovo z wczesnego okresu wpływów rzymskich[34].

Na stanowisku odkryto także kilka jam (obiekty VI, V, VII?, VIII). Jedną z nich (V) Nowothnig zinterpretował jako jamę śmietnikową. Zawierała m.in. fragmenty cegieł (II/15.1), co daje podstawy do łączenia jej z okresem średniowiecza lub czasami nowożytnymi. Ponadto, w obiekcie III (Ryc. 6:1) zaobserwowano dwie jamy, dołki posłupowe oraz pozostałości materiałów organicznych – być może skóry i deski. Najpewniej żadna z jam nie była związana z cmentarzyskiem kultury Dollkeim-Kovrovo, natomiast mogą być pozostałościami jakiejś znacznie późniejszej osady.

Gaerte twierdził, że przy *Gottschedstraße* odkryto jedynie cmentarzysko datowane na II[35] lub II–III wiek n.e.[36]. W świetle studiów archiwalnych wydaje się jednak, że odkryto tu cmentarzysko kultury Dollkeim-Kovrovo i być może także ślady nekropoli średniowiecznej, ponadto natrafiono na szereg obiektów, które zapewne należy łączyć ze średniowieczną lub nowożytną osadą.

III. *JUDITTEN*, STAN. 3 (*AM STADTWALD*) (RYC. 1:2)

Kilka dni po zakończeniu wykopalisk na *Gottschedstraße* Nowothnig ponownie przyjechał do *Juditten* i 16–17 sierpnia przeprowadził badania na kolejnym stanowisku[37], położonym na niezabudowanym terenie przy ulicy *Am Stadtwald*, w pobliżu jej skrzyżowania z *Hammerweg*[38]. Założył tam osiem wykopów sondażowych (Ryc. 7). Na całym stanowisku zalegała warstwa humusu o miąższości 30–45 cm, ale aż do głębokości ok. 65 cm zauważalne były ślady orki i karczowania. We wszystkich wykopach Nowothnig zaobserwował rozproszone fragmenty ceramiki, których chronologii nie udało mu się jednak określić. Odsłonił także jeden obiekt (III/1).

W tym samym roku, w pobliżu miejsca, gdzie prace wykopaliskowe przeprowadził Nowothnig, przedsiębiorca budowlany (*Bauunternehmer*) Steputat podczas kopania fundamentów domu zauważył owalną w planie jamę o ciemnym wypełnisku, zawierającą fragmenty ceramiki i węgle drzewne[39]. Odkrycie zgłosił Gaertemu, który przybył na miejsce i stwierdził, że niegdyś znajdowała się tu osada, a wspomnianą jamę uznał za pozostałości piwnicy spalonego domu (III/4). Gaerte z ramienia *Prussia-Museum* podjął się przeprowadzenia wykopalisk, w trakcie których natrafił na pozostałości dwóch podobnych domów (III/5.6).

Prawdopodobnie Gaerte i Nowothnig badali to samo stanowisko – najpewniej pozostałości średniowiecznej lub nowożytnej osady. W tym samym rejonie, po obu stronach ulicy *Am Stadtwald*, w pobliżu kawiarni *Packhäuser* (Ryc. 8), odkryto i badano osadę już wcześniej, podczas I Wojny Światowej [40], nie jest jednak pewne, czy było to to samo stanowisko. Gaerte twierdził, że eksplorowana przez niego osada była powiązana z nieodległym cmentarzyskiem z okresu wpływów rzymskich – tutaj *Juditten*, stan. 2.

Materiały z wykopalisk Nowothniga z sierpnia 1933 roku

1. Obiekt I[41]

Jama na granicy wykopów I i IV, częściowo poza ich zasięgiem; strop o wym. 300×50–60 cm, wydłużony po osi W-E, na głęb. 65 cm; spąg na głęb. 70 cm; jama w przekroju nieckowata (Ryc. 7).
Inwentarz: brak.
Datowanie: (?).
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 24–25.

2. Znal. luźne nr 1

Fragmenty ceramiki znalezione w wykopach.
Inwentarz: 1. Fragmenty ceramiki.
Datowanie: (?).
Zbiory: PM, nr inw. VIII,6,3; zabytki zaginęły.
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 24.

[33] A. Chilińska-Früboes 2017, 50–58; 2020, 95, 191, 194–201.
[34] Patrz O. Tischler 1891, 98; E. Hollack 1908b, 172; W. Gaerte 1928; C. Engel 1933, 275; H. Jankuhn 1933, 203–204; J. Okulicz 1973, 368–371; W. Nowakowski 1996, 61–62, 165, mapa 13; A. Chilińska-Früboes 2020, 303.
[35] W. Gaerte 1933; SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 15–16.
[36] SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 30.
[37] Nowothnig stanowisko określał jako Juditten, Am Stadtwald.
[38] SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 24–25.
[39] SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 26–27.
[40] W. Gaerte 1933; SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644, 15.
[41] Nowothnig nie nadał przebadanym przez siebie obiektom numerów. W katalogu zastosowałam numerację rzymską.

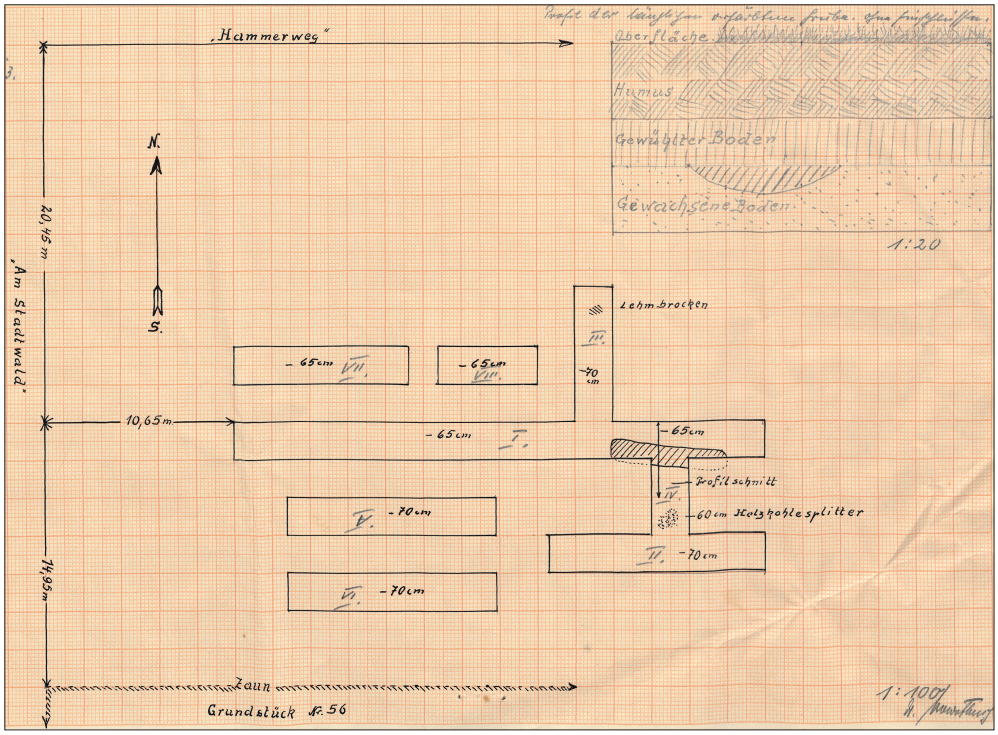

Ryc. 7. *Juditten*, stan. 3 (*Am Stadtwald*). Plan wykopów z wykopalisk Nowothniga. Skala 1:10. Wg: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1 (skan w skali 1:2). Oprac. graficzne: A. Chilińska-Früboes

Fig. 7. *Juditten*, site 3 (*Am Stadtwald*). Trench plan of the Nowothnig's excavation. Scale 1:10. After: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1 (scanned in 1:2). Graphics: A. Chilińska-Früboes

3. Znal. luźne nr 2
Pojedyncze grudki gliny znalezione w wykopie III (Ryc. 7 – *Lehmbrocken*), na głęb. 45–70 cm.
Inwentarz: 1. Grudki gliny.
Datowanie: (?).
Zbiory: PM, nr inw. VIII,6,3; zabytki zaginęły.
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 24–25.

Odkrycia Steputata z 1933 roku

4. Obiekt II[42]
Piwnica spalonego domu; jama owalna w stropie, o ciemnym wypełnisku, zawierającym fragmenty ceramiki, grudki przepalonej gliny i węgle drzewne; drewniane ściany domu o konstrukcji zrębowej.
Inwentarz: 1. Fragmenty ceramiki. **2.** Grudki przepalonej gliny.
Datowanie: nowożytność (?).
Zbiory: PM, nr. inw. (?); zabytki zaginęły.
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 27.

Materiały z wykopalisk Wilhelma Gaertego z 1933 roku

5. Obiekt III
Pozostałości domu o drewnianych ścianach w konstrukcji zrębowej.
Inwentarz: brak.
Datowanie: nowożytność (?).
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 27.

6. Obiekt IV
Pozostałości domu o drewnianych ścianach w konstrukcji zrębowej.
Inwentarz: brak.
Datowanie: nowożytność (?).
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 1644/1, 27.

IV. *GROSS FRIEDRICHSBERG*, STAN. 1 (RYC. 1:3)

Najbardziej znanym stanowiskiem z omawianego obszaru jest płaskie ciałopalne cmentarzysko z okresu wczesnego średniowiecza[43], z tzw. *Aschenplatz*[44]. Było ono po-

[42] W katalogu nadałam numerację rzymską obiektowi odkrytemu przez Steputata i obiektom przebadanym później przez Gaertego.

[43] Za cenne uwagi dotyczące materiałów wczesnośredniowiecznych wdzięczna jestem Pani dr Ludwice Jończyk i Panu doc. dr. Wojciechowi Wróblewskiemu (Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego).

[44] Patrz W. Wróblewski 2006; R. Shiroukhov 2012, 246–249 – tam dalsza lit.

Ryc. 8. Pocztówka przedstawiająca kawiarnię *Packhäuser* w *Juditten* (ok. 1910–1920). Fot.: B. Perling. Wg: https://bildarchiv-ostpreussen.de/suche/index.html?ids=42034#!start=1

Fig. 8. Postcard showing a café *Packhäuser* w *Juditten* (ca. 1910–1920). Photo: B. Perling. After: https://bildarchiv-ostpreussen.de/suche/index.html?ids=42034#!start=1

łożone w pobliżu *Juditten* (Ryc. 1:3), ale w literaturze materiały z tej nekropoli podpisywane są jako pochodzące z *Friedrichsberg*[45] lub z *Gross* (*Groß*) *Friedrichsberg*[46]. Pierwsze zabytki, odkrywane w trakcie pozyskiwania piasku potrzebnego do budowy Fortu *Marienberg* (patrz Ryc. 1), trafiły do OPM w Królewcu już w końcu XIX wieku[47]. Wspomnianej instytucji przekazywał je miejscowy właściciel ziemski (*Gutsbesitzer*), Douglas (IV/1). Ponadto z ksiąg inwentarzowych MfV w Berlinie[48] wynika, że materiały z *Groß Friedrichsberg* Douglas przekazywał również tej placówce (IV/2–71). W 1888 roku na stanowisko przybył Otto Tischler[49] – prehistoryk, autor podziałów chronologicznych Prus Wschodnich, członek PöG[50] , który nadzorował robotników w trakcie dalszego pozyskiwania piasku. Stwierdził obecność tzw. *Aschenschicht* – warstwy spalenizny, w której rozproszone były przepalone kości ludzkie, a także zabytki – przede wszystkim elementy uzbrojenia (m.in. obosieczne miecze i groty), wędzidła, strzemiona, ale także zapinki podkowiaste, sprzączki, fragmenty wag, odważniki i fragmenty brązowych mis oraz, co zdaniem Tischlera było wyjątkowe, niezwykle wiele naczyń glinianych i ich fragmentów. Wiele naczyń zostało rozbitych przez robotników, część udało się wydobyć. Były wykonane na kole garncarskim, miały silnie wychylone wylewy i brzuśce zdobione motywem falistym. Najbardziej spektakularnym odkryciem był brązowy, pozłacany hełm (V/72). Tischler stwierdził, że był to jeden z najładniejszych – a przy tym unikatowych – zabytków, jakie trafiły do OPM[51]. Ponadto jego zdaniem na stanowisku odkrywano także inhumacyjne pochówki ludzkie i końskie. Nie sprecyzował on jednak relacji między owymi grobami a *Aschenschicht*, stwierdził jedynie, że mają tę samą chronologię. Materiały pozyskane przez Tischlera w 1888 roku trafiły do OPM[52] **(IV/72–124)** i do MfV[53]. Badania w *Groß Friedrichsberg* były jednymi z ostatnich prac terenowych Tischlera[54], który zmarł zaledwie trzy lata po ich zakończeniu.

[45] O. Tischler 1890, 31; A. Jentzsch 1896, 124, tabl. IV:63; E. Hollack 1908a, 35.

[46] C. Engel 1933, 331, ryc. 5:22; J. Jaskanis 1977, 274.

[47] O. Tischler 1890, 26.

[48] SMB-SPK/MVF, IXc 1, 29, 33–38; SMB-SPK/MVF, IXc 2, 606–609.

[49] O. Tischler 1890, 31–32.

[50] M.J. Hoffmann 1993.

[51] *Unbedingt ist der Helm von Friedrichsberg als eine der schönsten und seltensten Bereicherungen des Museums anzusehen* (O. Tischler 1890, 32).

[52] E. Hollack 1908a, 35. Nadano im nr. inw. 2740–3059 (SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/1, 2).

[53] W księgach inwentarzowych MfV brak informacji o tych materiałach. Być może część z nich została błędnie opisana jako zabytki przekazane przez Douglasa (patrz IV/2–71).

[54] M.J. Hoffmann 1993, tab. 1.

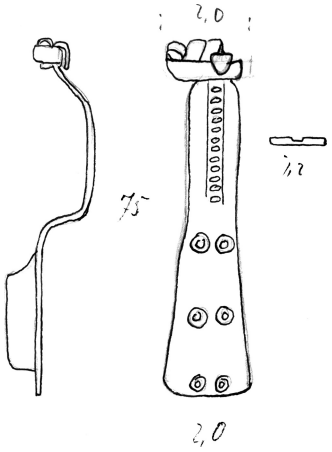

Ryc. 9. Zapinka z *Groß Friedrichsberg*, stan. 1 (skala ok. 2:3). Wg: A. Chilińska-Früboes 2020
Fig. 9. Brooch from *Groß Friedrichsberg*, site 1 (scale approx. 2:3). After: A. Chilińska-Früboes 2020

Znaleziska z 1888 roku, przekazane do OPM przez Douglasa

1. Znal. luźne nr 1
Inwentarz: Fragment brązowej zapinki typu Almgren 61 (Ryc. 9); główka uszkodzona przez ogień (?); pochewka być może uszkodzona; na kabłąku, w połowie szerokości, wklęsły pas wypełniony (wypukłym?) ornamentem (*Quertüpfelchen*); dług. 7,5 cm, dług. najw. szer. nóżki 2 cm.
Datowanie: faza B_2.
Zbiory: OPM, nr. inw. 3059; zabytek zaginął.
Źródła: W. Nowakowski 1996, 153; O.A. Radûš, K.N. Skvorcov 2008, ryc. 8:16; A. Chilińska-Früboes 2020, 85, tabl. 186:1; DSHI 100 La Baume 9, 68, 115; DSHI 100 Engel 102, 1; R. Grenz, spuścizna, książka 75; H. Jankuhn, spuścizna; M. Schmiedehelm, spuścizna 7.25.47.189, 7.25.51.43.
Uwagi: O.A. Radûš i K.N. Skvorcov błędnie przypisali zapinkę do inwentarza grobu 10 z *Groß Friedrichsberg*.

Znaleziska przekazane przez Douglasa do MfV[55]

2. *Aschenplatz*, znal. luźne nr 1
Inwentarz: Brązowa zapinka podkowiasta z gwiaździstymi zakończeniami, połączonymi poprzeczką, typu II wg Niewęgłowskiego[56], o kabłąku zdobionym żeberkami (Ryc. 10:1).
Datowanie: XI – początki XII wieku.
Zbiory: MfV, nr inw. II.219.91.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 29, nr 198.

3. Aschenplatz, znal. luźne 2
Inwentarz: Fragment brązowej zapinki 1. serii VI grupy, z guzkiem na główce; dług. 6,2 cm (Ryc. 10:2).
Datowanie: fazy C_1–C_2.
Zbiory: MfV, nr inw. II.219.91.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 29, nr 199.

4. *Aschenplatz*, znal. luźne 3
Inwentarz: Żelazny grot (Ryc. 10:3); dług. 39 cm, najw. szer. liścia 3 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.219.91.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 29, nr 200.

5. *Aschenplatz*, znal. luźne 4
Inwentarz: Żelazna ostroga, uszkodzona (Ryc. 10:4); wys. 10,2 cm, najw. rozpiętość kabłąka 9,1 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.219.91.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 29, nr 201.

6. *Aschenplatz*, znal. luźne 5
Inwentarz: Żelazne strzemię wariantu Goßler DIII2 (odm. Świętosławski IB) (Ryc. 10:5); wys. 15,7 cm, najw. rozpiętość kabłąka 10,5 cm.
Datowanie: X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.219.91.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 29, nr 202.

7. *Aschenplatz*, znal. luźne 6
Inwentarz: Żelazne uszkodzone wędzidło z pozostałościami pobocznic (Ryc. 10:6); wym. (?).
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.219.91.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 29, nr 203.

8. *Aschenplatz*, znal. luźne 7
Inwentarz: Żelazne strzemię wariantu Goßler CIII2 (zbliż. do odmiany Świętosławski IVF) (Ryc. 10:7), zdobione wzorem trójkątów; wys. 13,8 cm, najw. rozpiętość kabłąka 14 cm.
Datowanie: XI–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 33, nr 229.

9. *Aschenplatz*, znal. luźne 8
Inwentarz: Żelazne strzemię wariantu Goßler CIII2 (zbliż. do odm. Świętosławski IVF), podobne do (*D*[es]*gl.*[eichen]) egzemplarza nr 8 **(IV/8)**; wys. 13,3 cm, najw. rozpiętość kabłąka 14 cm.
Datowanie: XI–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 33, nr 230.

[55] Część tych zabytków przechowywana jest obecnie w MVF, jednak dostęp do nich nie jest możliwy. Zamieszczony w artykule katalog znalezisk z *Groß Friedrichsberg* z dawnych zbiorów MfV sporządziłam na podstawie informacji z ksiąg muzealnych. Za wykonanie skanów archiwaliów oraz za zgodę na ich publikację wdzięczna jestem Panu Horstowi Junkerowi (MVF).
[56] A. Niewęgłowski 2009.

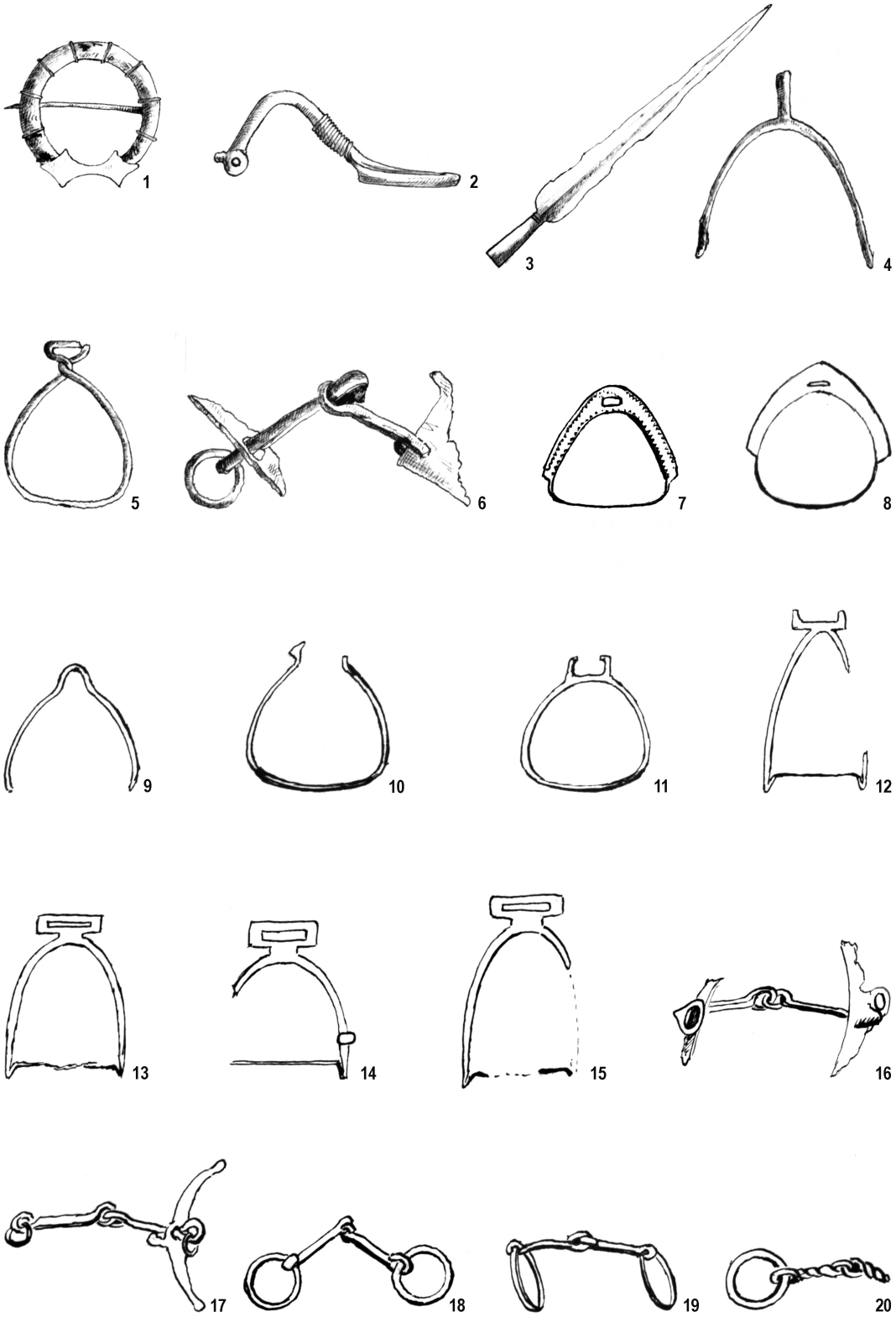

Ryc. 10. *Groß Friedrichsberg*, stan. 1. Znaleziska luźne z *Aschenplatz* (bez skali). Brąz (1, 2), żelazo (3–20). Wg: SMB-SPK/MVF, IXc 1 (skan w skali 1:1)

Fig. 10. *Groß Friedrichsberg*, site 1. Stray finds from the *Aschenplatz* (not to scale). Bronze (1, 2), iron (3–20). After: SMB-SPK/MVF, IXc 1 (scanned in 1:1)

10. *Aschenplatz*, znal. luźne 9
Inwentarz: Żelazne strzemię wariantu Goßler CIII2 (odm. Świętosławski IVC) (Ryc. 10:8); wys. 15,2 cm, najw. rozpiętość kabłąka 14,4 cm.
Datowanie: XI–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 33, nr 231.

11. *Aschenplatz*, znal. luźne 10
Inwentarz: Żelazne strzemię wariantu Goßler AIII2/3 (odm. Świętosławski IA?), uszkodzone (Ryc. 10:9); wys. 14,2 cm.
Datowanie: X–XI wiek (?).
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 34, nr 232.

12. *Aschenplatz*, znal. luźne 11
Inwentarz: Żelazne uszkodzone strzemię wariantu Goßler AIII2/3 (odm. Świętosławski IA?) (Ryc. 10:10); wys. 12,6 cm.
Datowanie: X–XI wiek (?).
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 34, nr 233.

13. *Aschenplatz*, znal. luźne 12
Inwentarz: Żelazne uszkodzone strzemię typu Goßler BI (odm. Świętosławski IIIA) (Ryc. 10:11); wys. 13,3 cm, najw. rozpiętość kabłąka 12,7 cm.
Datowanie: X–XII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 34, nr 234.

14. *Aschenplatz*, znal. luźne 13
Inwentarz: Żelazne uszkodzone strzemię typu Goßler AI (odm. Świętosławski IID) (Ryc. 10:12); wys. 19 cm.
Datowanie: koniec IX – X/XI wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 34, nr 235.

15. *Aschenplatz*, znal. luźne 14
Inwentarz: Żelazne uszkodzone strzemię wariantu Goßler AII1 (zbliż. do odm. Świętosławski IIC) (Ryc. 10:13); wys. 16,6 cm, najw. rozpiętość kabłąka 12,5 cm.
Datowanie: 2. poł. IX – 1. poł. XII wieku.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 34, nr 236.

16. *Aschenplatz*, znal. luźne 15
Inwentarz: Żelazne uszkodzone strzemię wariantu Goßler AII1 (zbliż. do odm. Świętosławski IIC) (Ryc. 10:14); wys. 14,7 cm.
Datowanie: 2. poł. IX – 1. poł. XII wieku.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 34, nr 237.

17. *Aschenplatz*, znal. luźne 16
Inwentarz: Żelazne uszkodzone strzemię typu Goßler AI (zbliż. do odm. Świętosławski IID) (Ryc. 10:15); wys. 18 cm.
Datowanie: koniec IX – X/XI wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 34, nr 238.

18. *Aschenplatz*, znal. luźne 17–20
Inwentarz: Cztery żelazne uszkodzone strzemiona.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 35, nr 239.

19. *Aschenplatz*, znal. luźne 21
Inwentarz: Żelazne uszkodzone wędzidło z pobocznicami (Ryc. 10:16); dług. 19 cm, najw. szer. 14,2 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 35, nr 240.

20. *Aschenplatz*, znal. luźne 22
Inwentarz: Żelazne uszkodzone wędzidło z pobocznicami (Ryc. 10:17); dług. 11 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 35, nr 241.

21. *Aschenplatz*, znal. luźne 23
Inwentarz: Żelazne wędzidło (Ryc. 10:18); dług. 19 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 35, nr 242.

22. *Aschenplatz*, znal. luźne 24
Inwentarz: Żelazne wędzidło (Ryc. 10:19); dług. 12 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 35, nr 243.

23. *Aschenplatz*, znal. luźne 25
Inwentarz: Żelazne uszkodzone wędzidło o ścięgierzach z drutów skręconych ze sobą (Ryc. 10:20); dług. 13,5 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 35, nr 244.

24. *Aschenplatz*, znal. luźne 26
Inwentarz: Żelazne wędzidło (Ryc. 11:1); dług. 12,5 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 35, nr 245.

25. *Aschenplatz*, znal. luźne 27
Inwentarz: Siedem fragmentów żelaznych wędzideł.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 36, nr 246.

26. *Aschenplatz*, znal. luźne 28
Inwentarz: Żelazny uszkodzony nóż (Ryc. 11:2); dług. 10 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 36, nr 247.

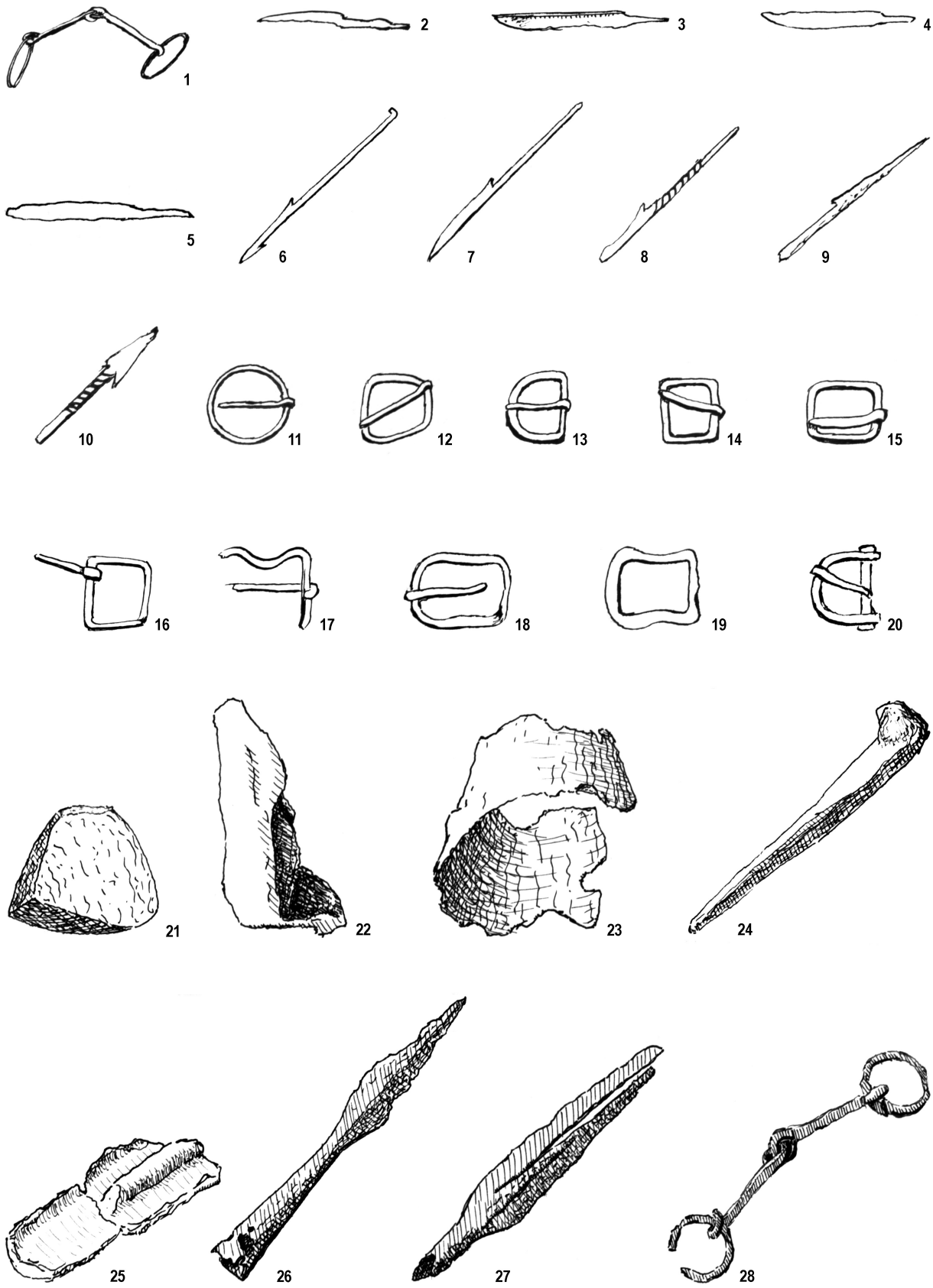

Ryc. 11. *Groß Friedrichsberg*, stan. 1. Znaleziska luźne z *Aschenplatz* (bez skali). Żelazo.
Wg: SMB-SPK/MVF, IXc 1 (1–20), SMB-SPK/MVF, IXc 2 (21–28) (skan w skali 1:1)

Fig. 11. *Groß Friedrichsberg*, site 1. Stray finds from the *Aschenplatz* (not to scale). Iron.
After: SMB-SPK/MVF, IXc 1 (1–20), SMB-SPK/MVF, IXc 2 (21–28) (scanned in 1:1)

27. *Aschenplatz*, znal. luźne 29
Inwentarz: Żelazny nóż o zdobionej głowni (Ryc. 11:3); dług. 11,8 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 36, nr 248.

28. *Aschenplatz*, znal. luźne 30
Inwentarz: Żelazny silnie skorodowany nóż (Ryc. 11:4); dług. 10,9 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 36, nr 249.

29. *Aschenplatz*, znal. luźne 31
Inwentarz: Żelazny silnie skorodowany nóż (Ryc. 11:5); dług. 13 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 36, nr 250.

30. *Aschenplatz*, znal. luźne 32
Inwentarz: Żelazny harpun o asymetrycznym ostrzu, z zagiętym trzpieniem (Ryc. 11:6); dług. 21,5 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 36, nr 251.

31. *Aschenplatz*, znal. luźne 33
Inwentarz: Żelazny harpun (Ryc. 11:7); dług. 19,8 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 36, nr 252.

32. *Aschenplatz*, znal. luźne 34
Inwentarz: Żelazny harpun, o tordowanym trzpieniu (Ryc. 11:8); dług. 17,7 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 37, nr 253.

33. *Aschenplatz*, znal. luźne 35
Inwentarz: Żelazny silnie skorodowany harpun z jednym zadziorem (?) (Ryc. 11:9); dług. 16,3 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 37, nr 254.

34. *Aschenplatz*, znal. luźne 36
Inwentarz: Żelazny silnie skorodowany harpun o tordowanym trzpieniu (Ryc. 11:10); dług. 14 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 37, nr 255.

35. *Aschenplatz*, znal. luźne 37
Inwentarz: Żelazna sprzączka o okrągłej ramie (Ryc. 11:11); średn. ramy 6,2 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 37, nr 256.

36. *Aschenplatz*, znal. luźne 38
Inwentarz: Żelazna sprzączka o okrągłej ramie, podobna do innej (IV/35); średn. ramy 4,3 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 37, nr 257.

37. *Aschenplatz*, znal. luźne 39
Inwentarz: Żelazna sprzączka o czworokątnej ramie (Ryc. 11:12); szer. 4,8 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 37, nr 258.

38. *Aschenplatz*, znal. luźne 40
Inwentarz: Żelazna sprzączka o D-kształtnej ramie (Ryc. 11:13); szer. 6 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 37, nr 259.

39. *Aschenplatz*, znal. luźne 41
Inwentarz: Żelazna sprzączka o kwadratowej tamie (Ryc. 11:14); szer. 5,5 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 38, nr 260.

40. *Aschenplatz*, znal. luźne 42
Inwentarz: Żelazna sprzączka o prostokątnej ramie (Ryc. 11:15); szer. 5,9 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 38, nr 261.

41. *Aschenplatz*, znal. luźne 43
Inwentarz: Żelazna sprzączka o trapezowatej tamie (Ryc. 11:16); szer. 9,4 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 38, nr 262.

42. *Aschenplatz*, znal. luźne 44
Inwentarz: Fragment ramy żelaznej sprzączki (Ryc. 11:17); szer. 5,3 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 38, nr 263.

43. *Aschenplatz*, znal. luźne 45
Inwentarz: Żelazna sprzączka (Ryc. 11:18); szer. 6,7 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 38, nr 264.

44. *Aschenplatz*, znal. luźne 46
Inwentarz: Fragment ramy żelaznej sprzączki (Ryc. 11:19); szer. 6 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 38, nr 265.

45. *Aschenplatz*, znal. luźne 47
Inwentarz: Żelazna sprzączka (Ryc. 11:20); szer. 5,8 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.208.95.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 1, 38, nr 266.

46. *Aschenplatz*, znal. luźne 48
Inwentarz: Fragment głowicy żelaznego miecza (Ryc. 11:21); wym. 6,4×4,3 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.7.1903.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 2, 606, nr 2314.

47. *Aschenplatz*, znal. luźne 49
Inwentarz: Fragment żelaznego okucia – cylindrycznego lub stożkowatego (Ryc. 11:22); dług. 6,5 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.7.1903.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 2, 606, nr 2315.

48. *Aschenplatz*, znal. luźne 50
Inwentarz: Fragment stożkowatego okucia z cienkiej blachy żelaznej (Ryc. 11:23); wys. 4,2 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.7.1903.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 2, 606, nr 2316.

49. *Aschenplatz*, znal. luźne 51
Inwentarz: Fragment żelaznego przedmiotu, z jednej strony spłaszczony i lekko wygięty (Ryc. 11:24); dług. 15 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.7.1903.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 2, 606, nr 2317.

50. *Aschenplatz*, znal. luźne 52
Inwentarz: Fragment długiego żelaznego przedmiotu o podniesionych brzegach, pośrodku wysklepiony (Ryc. 11:25); dług. 6,7 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.7.1903.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 2, 606, nr 2318.

51. *Aschenplatz*, znal. luźne 53
Inwentarz: Żelazny grot o uszkodzonych tulei i liściu (Ryc. 11: 26); dług. 21,7 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.7.1903.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 2, 606, nr 2319.

52. *Aschenplatz*, znal. luźne 54
Inwentarz: Żelazny grot o uszkodzonych tulei i liściu (Ryc. 11: 27); dług. 17,7 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.7.1903.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 2, 607, nr 2320.

53. *Aschenplatz*, znal. luźne 55
Inwentarz: Żelazne wędzidło (Ryc. 11:28); całkowita dług. ściągierzy 13,1 cm, średn. pierścieni 5 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.7.1903.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 2, 607, nr 2321.

54. *Aschenplatz*, znal. luźne 56
Inwentarz: Dwa fragmenty żelaznego wędzidła/wędzideł (Ryc. 12:1); jeden ze ściągierzy tordowany (Ryc. 12:1b).
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.7.1903.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 2, 607, nr 2322.

55. *Aschenplatz*, znal. luźne 57 i 58
Inwentarz: 1. Fragment żelaznej sprzączki – ramy z pozostałościami kolca (Ryc. 12:2); dług. 6,1 cm. **2.** Fragment podobnej sprzączki.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.7.1903.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 2, 607, nr 2323.

56. *Aschenplatz*, znal. luźne 59 i 60
Inwentarz: 1. Dziewięć pierścieni – fragmentów wędzideł (?); średn. 3,2–7,8 cm. **2.** 16 fragmentów podobnych pierścieni.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.7.1903.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 2, 607, nr 2324.

57. *Aschenplatz*, znal. luźne 61
Inwentarz: Żelazne strzemię wariantu Goßler DIII1 (typu Świętosławski VIII) (Ryc. 12:3); wys. 10,7 cm, najw. rozpiętość kabłąka 12,2 cm.
Datowanie: XI–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.7.1903.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 2, 607, nr 2325.

58. *Aschenplatz*, znal. luźne 62
Inwentarz: Żelazne strzemię wariantu Goßler DIII3 (Ryc. 12:4); wys. 14 cm, najw. rozpiętość kabłąka 11,5 cm.
Datowanie: X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.7.1903.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 2, 607, nr 2326.

59. *Aschenplatz*, znal. luźne 63
Inwentarz: Żelazne strzemię zbliżone do typów Goßler CI i CIII (Ryc. 12:5); wys. 12,3 cm, najw. rozpiętość kabłąka 13 cm.
Datowanie: X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.7.1903.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 2, 608, nr 2327.

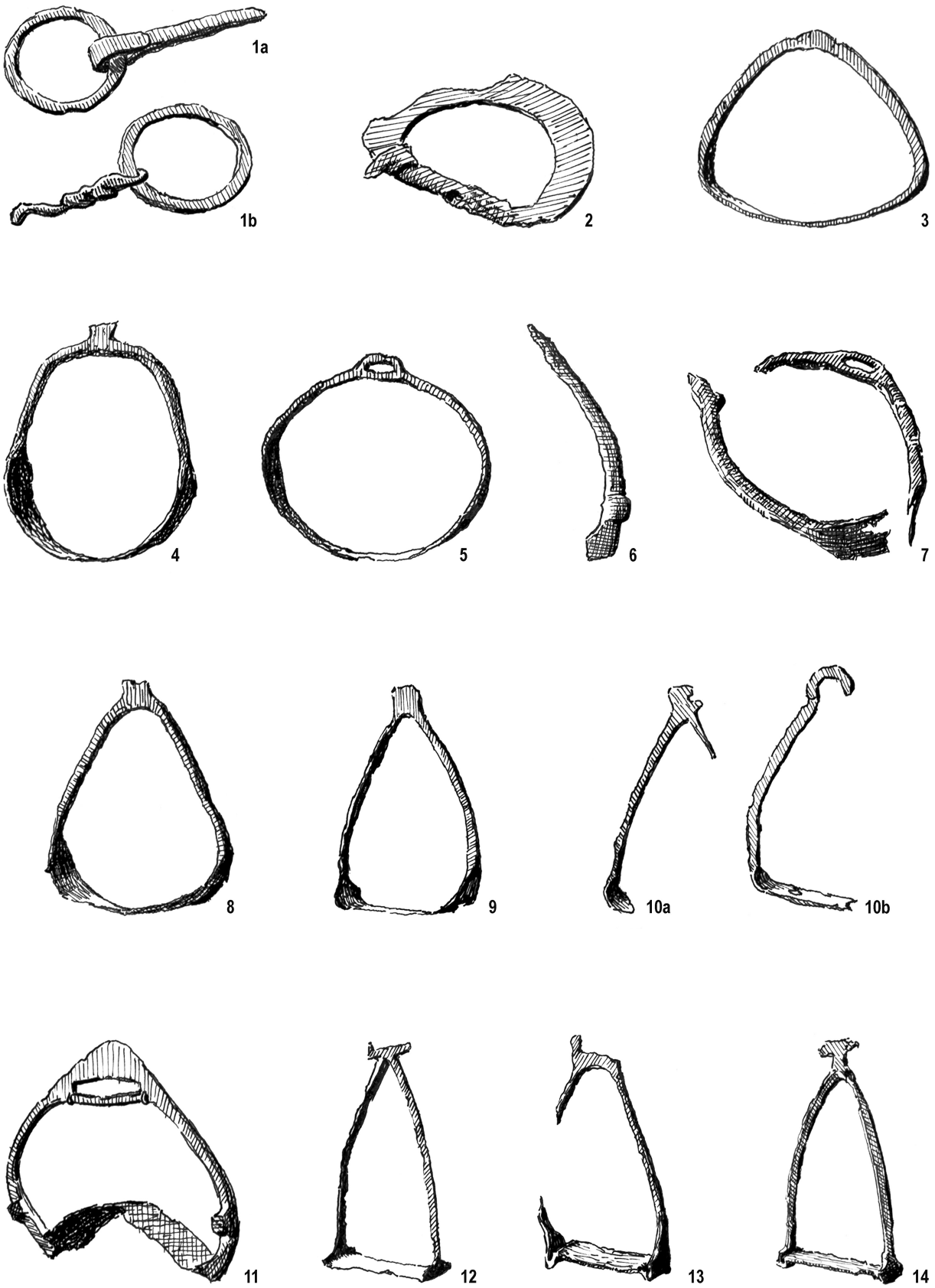

Ryc. 12. *Groß Friedrichsberg*, stan. 1. Znaleziska luźne z *Aschenplatz* (bez skali). Żelazo.
Wg: SMB-SPK/MVF, IXc 2 (skan w skali 1:1)
Fig. 12. *Groß Friedrichsberg*, site 1. Stray finds from the *Aschenplatz* (not to scale). Iron.
After: SMB-SPK/MVF, IXc 2 (scanned in 1:1)

60. *Aschenplatz*, znal. luźne 64
Inwentarz: Sześć fragmentów żelaznych strzemion o okrągłych kabłąkach (Ryc. 12:6), zbliżonych do strzemienia **(IV/59)**; na jednym pozostałości ornamentu.
Datowanie: X–XIII wiek (?).
Zbiory: MfV, nr inw. II.7.1903.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 2, 608, nr 2328.

61. *Aschenplatz*, znal. luźne 65
Inwentarz: Cztery fragmenty nie mniej niż trzech żelaznych strzemion grupy Goßler C (Ryc. 12:7); widoczne pozostałości ornamentu w postaci inkrustacji paskami „złotożółtego" metalu (*mit Resten oder Spuren von Tauschierung mit einem goldgelben Metall in Querstreifen*).
Datowanie: X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.7.1903.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 2, 608, nr 2329.

62. *Aschenplatz*, znal. luźne 66
Inwentarz: Żelazne strzemię zbliżone do wariantu Goßler DIII3 (Ryc. 12:8); wys. 15,8 cm, najw. rozpiętość kabłąka 12,9 cm.
Datowanie: X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.7.1903.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 2, 608, nr 2330.

63. *Aschenplatz*, znal. luźne 67
Inwentarz: Żelazne strzemię zbliżone do wariantu Goßler DIII3 (Ryc. 12:9); wys. 18 cm, najw. rozpiętość kabłąka 11,6 cm.
Datowanie: X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.7.1903.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 2, 608, nr 2331.

64. *Aschenplatz*, znal. luźne 68
Inwentarz: Pięć fragment żelaznych strzemion (Ryc. 12:10).
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.7.1903.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 2, 608, nr 2332.

65. *Aschenplatz*, znal. luźne 69
Inwentarz: Żelazne wygięte strzemię zbliżone do typu Goßler CIII (odm. Świętosławski IVF) (Ryc. 12:11); na kabłąku dwa zgrubienia; wys. 13 cm, najw. rozpiętość kabłąka 14,5 cm.
Datowanie: XI–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.7.1903.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 2, 608, nr 2333.

66. *Aschenplatz*, znal. luźne 70
Inwentarz: Żelazne uszkodzone strzemię typu Goßler AI (odm. Świętosławski IID) (Ryc. 12:12); wys. 19,5 cm, najw. rozpiętość kabłąka 10,5 cm.
Datowanie: koniec IX – X/XI wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.7.1903.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 2, 609, nr 2334.

67. *Aschenplatz*, znal. luźne 71
Inwentarz: Fragment żelaznego strzemienia (Ryc. 12:13); wys. 19,5 cm, najw. rozpiętość kabłąka 13,5 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.

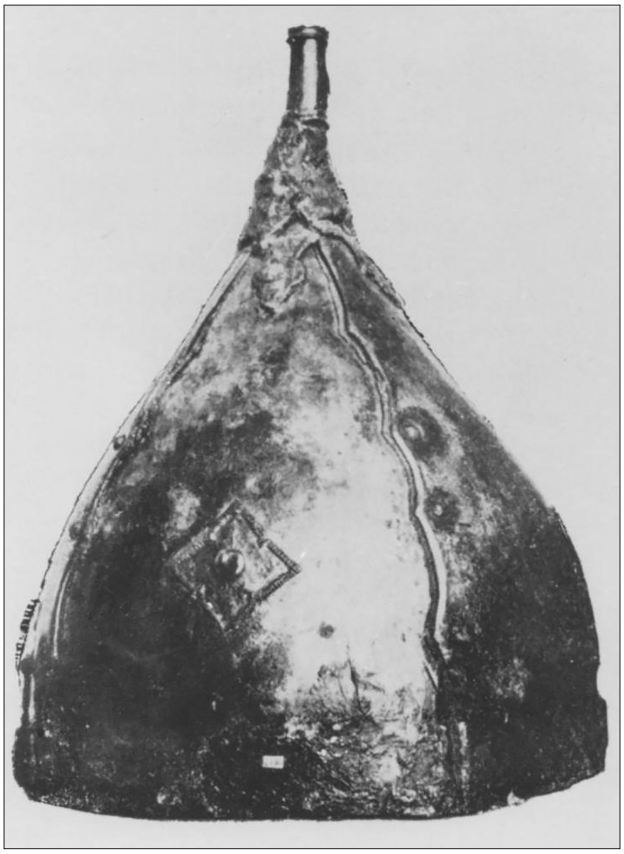

Ryc. 13. Hełm z *Groß Friedrichsberg*, stan. 1.
Wg: W. Gaerte 1923 (skan w skali 2:3)
Fig. 13. Helmet from *Groß Friedrichsberg*, site 1.
After: W. Gaerte 1923 (scanned in 2:3)

Zbiory: MfV, nr inw. II.7.1903.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 2, 609, nr 2335.

68. *Aschenplatz*, znal. luźne 72
Inwentarz: Żelazne strzemię typu Goßler DIII (Ryc. 12:14); wys. 20 cm, najw. rozpiętość kabłąka 11,5 cm.
Datowanie: X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.7.1903.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 2, 609, nr 2336.

69. *Aschenplatz*, znal. luźne 73
Inwentarz: Fragment żelaznego wygiętego strzemienia typu Goßler DIII (?), odpowiadającemu strzemieniu IV/68.
Datowanie: X–XIII wiek (?).
Zbiory: MfV, nr inw. II.7.1903.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 2, 609, nr 2337.

70. *Aschenplatz*, znal. luźne 74
Inwentarz: Trzy fragmenty żelaznych strzemion o wysokich kabłąkach.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.7.1903.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 2, 609, nr 2338.

71. *Aschenplatz*, znal. luźne 75
Inwentarz: 27 niewielkich fragmentów żelaznych strzemion różnego kształtu.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: MfV, nr inw. II.7.1903.
Źródła: SMB-SPK/MVF, IXc 2, 609, nr 2339.

Znaleziska z badań Tischlera w 1888 roku

72. *Aschenplatz*, znal. luźne 76
Inwentarz: Uszkodzony hełm (Ryc. 13) typu *Czarna Mogiła* wg Samokvasova[57] / typu II wg Kirpičnikova[58]; wykonany z czterech brązowych, pozłacanych blach połączonych nitami; w dolnej części żelazna obejma z brązowymi[59] lub żelaznymi[60], platerowanymi srebrem okuciami rozetkowymi (w większości uszkodzonymi); wys. 29,3 cm.
Datowanie: XI – początki XII wieku (?).
Zbiory: OPM, nr. inw. (?); zabytek zaginął.
Źródła: O. Tischler 1890, 31–32; E. Hollack 1908a, 35; W. Gaerte 1923, 6, tabl. III; 1924, 131, 135, 141, tabl. 1; 1929, 340, ryc. 273; W. La Baume 1939, 300, tabl. 80:1; A.N. Kirpičnikov 2009, 17, ryc. 18:4; L. Jończyk, A. Gołębiewska-Tobiasz 2021, 26–27 – tam dalsza lit.; R. Grenz, spuścizna, książka 75.

73. *Aschenplatz*, znal. luźne 77
Inwentarz: Brązowa zapinka podkowiasta z gwiaździstymi zakończeniami, połączonymi poprzeczką, typu II wg Niewęgłowskiego, o kabłąku zdobionym żeberkami (Ryc. 14:1).
Datowanie: XI – początki XII wieku.
Zbiory: OPM, nr inw. 2762; zabytek zaginął.
Źródła: A. Jentzsch 1896, 124, tabl. IV:63; W. Gaerte 1929, ryc. 264:g; C. Engel 1935a, ryc. 61:i; A. Niewęgłowski 2009, 22, tabl. VI:27–28; R. Grenz, spuścizna, książka 75.

74. *Aschenplatz*, znal. luźne 78
Inwentarz: Brązowa sprzączka o okrągłej ramie (Ryc. 14:2); średn. ok. 4,5 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. (?); zabytek zaginął.
Źródła: CAEG, 1408.

75. *Aschenplatz*, znal. luźne 79
Inwentarz: Żelazna sprzączka o ramie w przybliżeniu D-kształtnej (Ryc. 14:3); wym. ok. 5×5,6 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. 2808; zabytek zaginął.
Źródła: CAEG, 1408.

76. *Aschenplatz*, znal. luźne 80
Inwentarz: Brązowy dzwoneczek zdobiony grupami nacięć (Ryc. 14:4); średn. ok. 1,8 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. 2770; zabytek zaginął.
Źródła: CAEG, 1408.

77. *Aschenplatz*, znal. luźne 81
Inwentarz: Żelazny dzwonek (Ryc. 14:7); dług. ok. 9,9 cm, szer. ok. 2,7–4 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. 2818; zabytek zaginął.
Źródła: CAEG, 1408.

78. *Aschenplatz*, znal. luźne 82
Inwentarz: Żelazny uszkodzony odważnik wagi szalkowej; pierwotna waga ok. 34,3–41 gram.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. 2767; zabytek zaginął.
Źródła: A. Jentsch 1900, 284; R. Grenz, spuścizna, książka 75.

79. *Aschenplatz*, znal. luźne 83
Inwentarz: Żelazny uszkodzony odważnik wagi szalkowej; pierwotna waga ok. 16,1–19,4 gram.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. 2773; zabytek zaginął.
Źródła: A. Jentsch 1900, 284; R. Grenz, spuścizna, książka 75.

80. *Aschenplatz*, znal. luźne 84
Inwentarz: Żelazny uszkodzony odważnik wagi szalkowej; pierwotna waga ok. 27,6–32,2 gram.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. 2817; zabytek zaginął.
Źródła: A. Jentsch 1900, 284; R. Grenz, spuścizna, książka 75.

81. *Aschenplatz*, znal. luźne 85
Inwentarz: Żelazny miecz (Ryc. 14:6) zbliżony do typu H lub I wg Petersena[61]; dług. jelca 8,9 cm, szer. głowicy 7,5 cm.
Datowanie: koniec IX – poł. X wieku.
Zbiory: OPM, nr inw. 2823; zabytek zaginął.
Źródła: M. Engel, C. Sobczak 2019, 80; R. Grenz, spuścizna, książka 75.

82. *Aschenplatz*, znal. luźne 86
Inwentarz: Żelazny miecz typu N wg Petersena, o ułamanym ostrzu i zdobionej głowicy (Ryc. 14:10).
Datowanie: koniec IX – poł. X wieku.
Zbiory: OPM, nr inw. 2824; zabytek zaginął.
Źródła: M. Engel, C. Sobczak 2019, 80; R. Grenz, spuścizna, książka 75.

83. *Aschenplatz*, znal. luźne 87
Inwentarz: Żelazne strzemię wariantu Goßler CI1; wys. 12,7 cm, najw. rozpiętość kabłąka 13,9 cm, grub. kabłąka 1,2 cm.
Datowanie: X–XIII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. 2916–2930; obecnie MVF, nr inw. Pr 20524.
Źródła: N. Gossler 2013, 140, tabl. 6:5; R. Grenz, spuścizna, książka 75; https://recherche.smb.museum/detail/1844808.
Uwagi: Prawdopodobnie w MVF pomylono zabytki – przed-

[57] D.Â. Samokvasov 1916.
[58] A.N. Kirpičnikov 2009.
[59] W. Gaerte 1923, 6; 1924, 135.
[60] O. Tischler 1890, 31.
[61] J. Petersen 1919.

Ryc. 14. *Groß Friedrichsberg*, stan. 1. Znaleziska luźne z *Aschenplatz*. Brąz (1, 2, 4), żelazo (3, 5–7, 10), glina (8, 9). 5, 10 – bez skali. Wg: A. Jentzsch 1896 (1), CAEG (2–4, 7), R. Grenz, spuścizna (5, 6, 8, 10). Fot.: K. Martyka (9)

Fig. 14. *Groß Friedrichsberg*, site 1. Stray finds from the *Aschenplatz*. Bronze (1, 2, 4), iron (3, 5–7, 10), clay (8, 9). 5, 10 – not to scale. After: A. Jentzsch 1896 (1), CAEG (2–4, 7), R. Grenz, spuścizna (5, 6, 8, 10). Photo: K. Martyka (9)

miot, któremu w zbiorach towarzyszy oryginalna metryczka z numerem OPM 2916–2930, nie odpowiada archiwalnej (Grenz, spuścizna – Ryc. 14:5) ilustracji strzemienia o tym numerze.

84. *Aschenplatz*, znal. luźne 88
Inwentarz: Żelazne strzemię typu Goßler AI (odm. Świętosławski IID); wys. 19,8 cm, najw. rozpiętość kabłąka 11,4 cm, grub. kabłąka 0,9 cm.
Datowanie: koniec IX–X/XI wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. 2972; obecnie MVF, nr inw. Pr 20540.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844824.

85. *Aschenplatz*, znal. luźne 89
Inwentarz: Żelazne strzemię wariantu Goßler AII1 (zbliż. do odm. Świętosławski IIC); wys. 16,5 cm, najw. rozpiętość kabłąka 13,2 cm, grub. kabłąka 1 cm.
Datowanie: 2. poł. IX – 1. poł. XII wieku.
Zbiory: OPM, nr inw. 2788; obecnie MVF, nr inw. Pr 20529.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844817.

86. *Aschenplatz*, znal. luźne 90
Inwentarz: Żelazne strzemię wariantu Goßler AII1 (zbliż. do odm. Świętosławski IIC); wys. 16,5 cm, najw. rozpiętość kabłąka 12 cm, grub. kabłąka 0,9 cm.
Datowanie: 2. poł. IX – 1. poł. XII wieku.
Zbiory: OPM, nr inw. 2961; obecnie MVF, nr inw. Pr 20535.
Źródła: N. Gossler 2013, 117, tabl. 2:4; https://recherche.smb.museum/detail/1844819.

87. *Aschenplatz*, znal. luźne 91
Inwentarz: Fragment żelaznego strzemienia wariantu Goßler AII (zbliż. do odm. Świętosławski IIC); wys. 17,5 cm, najw. rozpiętość kabłąka 12 cm, grub. kabłąka 0,8 cm.
Datowanie: 2. poł. IX – 1. poł. XII wieku.
Zbiory: OPM, nr inw. 2964; obecnie MVF, nr inw. Pr 20536.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844820.

88. *Aschenplatz*, znal. luźne 92
Inwentarz: Fragment żelaznego strzemienia wariantu Goßler AII (odmiany Świętosławski IIC?); wys. 17,2 cm, najw. rozpiętość kabłąka 12 cm, grub. kabłąka 0,9 cm.
Datowanie: 2. poł. IX – 1. poł. XII wieku.
Zbiory: OPM, nr inw. 2978; obecnie MVF, nr inw. Pr 20539.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844823.

89. *Aschenplatz*, znal. luźne 93
Inwentarz: Żelazne strzemię typu Goßler AII (odm. Świętosławski IA); wys. 16 cm, najw. rozpiętość kabłąka 10,8 cm, grub. kabłąka 0,7 cm.
Datowanie: X–XI wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. 2994; obecnie MVF, nr inw. Pr 20541.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844825.

90. *Aschenplatz*, znal. luźne 94
Inwentarz: Żelazne strzemię wariantu Goßler AII (zbliż. do odm. Świętosławski IIC); wys. 17,3 cm, najw. rozpiętość kabłąka 11,7 cm, grub. kabłąka 0,7 cm.
Datowanie: 2. poł. IX – 1. poł. XII wieku.
Zbiory: OPM, nr inw. (?); obecnie MVF, nr inw. Pr 7245.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844944.

91. *Aschenplatz*, znal. luźne 95
Inwentarz: Fragment żelaznego strzemienia wariantu Goßler AII (zbliż. do odm. Świętosławski IIC)?); wys. 16 cm, najw. rozpiętość kabłąka 11,7 cm, grub. kabłąka 0,7 cm.
Datowanie: 2. poł. IX – 1. poł. XII wieku.
Zbiory: OPM, nr inw. (?); obecnie MVF, nr inw. Pr 7247.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844946.

92. *Aschenplatz*, znal. luźne 96
Inwentarz: Żelazne strzemię wariantu Goßler AII (zbliż. do odm. Świętosławski IIC); wys. 15,5 cm, najw. rozpiętość kabłąka 12,3 cm, grub. kabłąka 0,6 cm.
Datowanie: 2. poł. IX – 1. poł. XII wieku.
Zbiory: OPM, nr inw. (?); obecnie MVF, nr inw. Pr 7251.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844950.

93. *Aschenplatz*, znal. luźne 97
Inwentarz: Fragment zgiętego żelaznego strzemienia zbliżonego do typu Goßler AII (?); wys. 16,4 cm, najw. rozpiętość kabłąka 11,6 cm, grub. kabłąka 0,7 cm.
Datowanie: 2. poł. IX – 1. poł. XII wieku (?).
Zbiory: OPM, nr inw. (?); obecnie MVF, nr inw. Pr 7250.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844949.

94. *Aschenplatz*, znal. luźne 98
Inwentarz: Żelazne strzemię wariantu Goßler BI1a (odm. Świętosławski IIIA); wys. 13,6 cm, najw. rozpiętość kabłąka 14 cm, grub. kabłąka 1 cm.
Datowanie: X–XII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. 2948; obecnie MVF, nr inw. Pr 20533.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844815.

95. *Aschenplatz*, znal. luźne 99
Inwentarz: Fragment żelaznego strzemienia wariantu Goßler BI1b (odm. Świętosławski IIIB); wys. 12,3 cm, najw. rozpiętość kabłąka 14 cm, grub. kabłąka 0,9 cm.
Datowanie: X–XII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. 2789; obecnie MVF, nr inw. Pr 21041.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844851.

96. *Aschenplatz*, znal. luźne 100
Inwentarz: Żelazne strzemię wariantu Goßler BI1b (odm. Świętosławski IIIB); wys. 14,1 cm, najw. rozpiętość kabłąka 13,2 cm, grub. kabłąka 1 cm.
Datowanie: X–XII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. 2920; obecnie MVF, nr inw. Pr 20525.
Źródła: N. Gossler 2013, 120, 139, tabl. 5:3; https://recherche.smb.museum/detail/1844809.

97. *Aschenplatz*, znal. luźne 101
Inwentarz: Żelazne strzemię wariantu Goßler BI1b (odm. Świętosławski IIIA); wys. 13 cm, najw. rozpiętość kabłąka 13,3 cm, grub. kabłąka 0,9 cm.
Datowanie: X–XII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. 2921; obecnie MVF, nr inw. Pr 20526.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844810.

98. *Aschenplatz*, znal. luźne 102
Inwentarz: Żelazne strzemię wariantu Goßler BI1b (odm. Świętosławski IIIB); wys. 14,2 cm, najw. rozpiętość kabłąka 13,7 cm, grub. kabłąka 1,2 cm.
Datowanie: X–XII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. 2922; obecnie MVF, nr inw. Pr 20527.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844811.

99. *Aschenplatz*, znal. luźne 103
Inwentarz: Żelazne strzemię wariantu Goßler BI1b (odm. Świętosławski IIIB); wys. 13,6 cm, najw. rozpiętość kabłąka 14,2 cm, grub. kabłąka 1 cm.
Datowanie: X–XII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. 2934; obecnie MVF, nr inw. Pr 20528.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844816.

100. *Aschenplatz*, znal. luźne 104
Inwentarz: Żelazne strzemię wariantu Goßler BI1b; wys. 14,5 cm, najw. rozpiętość kabłąka 13,4 cm, grub. kabłąka 0,8 cm.
Datowanie: X–XII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. 2937; obecnie MVF, nr inw. Pr 20523.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844807.

101. *Aschenplatz*, znal. luźne 105
Inwentarz: Żelazne strzemię wariantu Goßler BI1b (odm. Świętosławski IIIB); wys. 13,2 cm, najw. rozpiętość kabłąka 13,5 cm, grub. kabłąka 1 cm.
Datowanie: X–XII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. 2947; obecnie MVF, nr inw. Pr 20530.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844812.

102. *Aschenplatz*, znal. luźne 106
Inwentarz: Żelazne strzemię wariantu Goßler BI1b (odm. Świętosławski IIIA); wys. 13,2 cm, najw. rozpiętość kabłąka 13 cm, grub. kabłąka 1 cm.
Datowanie: X–XII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. 2952; obecnie MVF, nr inw. Pr 20534.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844818.

103. *Aschenplatz*, znal. luźne 107
Inwentarz: Żelazne strzemię wariantu Goßler BI1b; wys. 13,7 cm, najw. rozpiętość kabłąka 14 cm, grub. kabłąka 1 cm.
Datowanie X–XII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. 2954; obecnie MVF, nr inw. Pr 20532.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844814.

104. *Aschenplatz*, znal. luźne 108
Inwentarz: Żelazne strzemię wariantu Goßler BI1b (odm. Świętosławski IIIB); wys. 13,3 cm, najw. rozpiętość kabłąka 13,6 cm, grub. kabłąka 1,1 cm.
Datowanie: X–XII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. 2967; obecnie MVF, nr inw. Pr 20537.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844821.

105. *Aschenplatz*, znal. luźne 109
Inwentarz: fragment żelaznego strzemienia wariantu Goßler BI1b (odm. Świętosławski IIIB); wys. 14,8 cm, najw. rozpiętość kabłąka 12,8 cm, grub. kabłąka 0,9 cm.
Datowanie: X–XII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. 2983; obecnie MVF, nr inw. Pr 20538.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844822.

106. *Aschenplatz*, znal. luźne 110
Inwentarz: fragment żelaznego strzemienia wariantu Goßler BI1b (odm. Świętosławski IIIA); wys. 12,6 cm, najw. rozpiętość kabłąka 14 cm, grub. kabłąka 1,1 cm.
Datowanie: X–XII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. 2988; obecnie MVF, nr inw. Pr 20542.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844826.

107. *Aschenplatz*, znal. luźne 111
Inwentarz: fragment żelaznego strzemienia wariantu Goßler BI1b (odm. Świętosławski IIIB); wys. 13,4 cm, najw. rozpiętość kabłąka 13,6 cm, grub. kabłąka 1 cm.
Datowanie: X–XII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. (?); obecnie MVF, nr inw. Pr 7248.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844947.

108. *Aschenplatz*, znal. luźne 112
Inwentarz: Żelazne strzemię typu Goßler CI; wys. 11 cm, najw. rozpiętość kabłąka 12 cm, grub. kabłąka 1,2 cm.
Datowanie: XI–XIII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. 2992; obecnie MVF, nr inw. Pr 20544.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844828.

109. *Aschenplatz*, znal. luźne 113
Inwentarz: Żelazne strzemię typu Goßler CI (zbliż. do odm. Świętosławski IVC); wys. 13 cm, najw. rozpiętość kabłąka 15 cm, grub. kabłąka 1,5 cm.
Datowanie: XI–XIII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. 3017; obecnie MVF, nr inw. Pr 20551.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844835.

110. *Aschenplatz*, znal. luźne 114
Inwentarz: Fragment żelaznego strzemienia typu Goßler CI/III (zbliż. do odm. Świętosławski IVC); wys. 12,8 cm, najw. rozpiętość kabłąka 14,3 cm, grub. kabłąka 1,3 cm.
Datowanie: XI–XIII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. 2998; obecnie MVF, nr inw. Pr 20543.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844827.

111. *Aschenplatz*, znal. luźne 115
Inwentarz: Żelazne strzemię wariantu Goßler CIII2 (zbliż. do odm. Świętosławski IVF); wys. 15 cm, najw. rozpiętość kabłąka 13,7 cm, grub. kabłąka 1,3 cm.
Datowanie: XI–XIII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. 2947; obecnie MVF, nr inw. Pr 20531.
Źródła: N. Goßler 2013, 146, tabl. 8:9; https://recherche.smb.museum/detail/1844813.

112. *Aschenplatz*, znal. luźne 116
Inwentarz: Żelazne strzemię typu Goßler CIII (zbliż. do odm. Świętosławski IVF); wys. 15,7 cm, najw. rozpiętość kabłąka 15 cm, grub. kabłąka 2,3 cm.
Datowanie: XI–XIII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. 3007; obecnie MVF, nr inw. Pr 20545.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844829.

113. *Aschenplatz*, znal. luźne 117
Inwentarz: Żelazne strzemię typu Goßler CIII (zbliż. do odm. Świętosławski IVC); wys. 13,7 cm, najw. rozpiętość kabłąka 15 cm, grub. kabłąka 2,1 cm.
Datowanie: XI–XIII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. 3008; obecnie MVF, nr inw. Pr 20548.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844832.

114. *Aschenplatz*, znal. luźne 118
Inwentarz: Żelazne strzemię typu Goßler CIII (zbliż. do odm. Świętosławski IVC); wys. 13,2 cm, najw. rozpiętość kabłąka 15,2 cm, grub. kabłąka 2,7 cm.
Datowanie: XI–XIII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. 3013; obecnie MVF, nr inw. Pr 20547.

Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844831.

115. *Aschenplatz*, znal. luźne 119
Inwentarz: Żelazne strzemię zbliżone do typu Goßler DIII; wys. 11,5 cm, najw. rozpiętość kabłąka 12,2 cm, grub. kabłąka 0,9 cm.
Datowanie: X–XIII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. 2791; obecnie MVF, nr inw. Pr 21040.
Źródła: N. Goßler 2013, 150, tabl. 10:2; https://recherche.smb.museum/detail/1844850.

116. *Aschenplatz*, znal. luźne 120
Inwentarz: Żelazne strzemię typu Goßler DIII; wys. 12,7 cm, najw. rozpiętość kabłąka 12 cm, grub. kabłąka 1,3 cm.
Datowanie: X–XIII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. 3019; obecnie MVF, nr inw. Pr 20549.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844833.

117. *Aschenplatz*, znal. luźne 121
Inwentarz: Fragment żelaznego strzemienia zbliżonego do typu Goßler DIII (?); wys. 13,5 cm, najw. rozpiętość kabłąka 12,2 cm, grub. kabłąka 1,1 cm.
Datowanie: X–XIII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. 3022; obecnie MVF, nr inw. Pr 20550.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844834.

118. *Aschenplatz*, znal. luźne 122
Inwentarz: Żelazne strzemię zbliżone do wariantu Goßler DIII1; wys. 15,6 cm, najw. rozpiętość kabłąka 12,7 cm, grub. kabłąka 1,1 cm.
Datowanie: XI–XIII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. (?); obecnie MVF, nr inw. Pr 7249.
Źródła: N. Gossler 2013, 150, tabl. 10:11; https://recherche.smb.museum/detail/1844948.

119. *Aschenplatz*, znal. luźne 123
Inwentarz: Żelazne strzemię zbliżone do typu Goßler DIII; wys. 11,5 cm, najw. rozpiętość kabłąka 12cm, grub. kabłąka 1,1 cm.
Datowanie: X–XIII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. (?); obecnie MVF, nr inw. Pr 7246.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844943.

120. *Aschenplatz*, znal. luźne 124
Inwentarz: Żelazne strzemię zbliżone do typu Goßler DIII (?); wys. 13,2 cm, najw. rozpiętość kabłąka 10,4 cm, grub. kabłąka 0,7 cm.
Datowanie: X–XIII wiek (?).
Zbiory: OPM, nr inw. 3005; obecnie MVF, nr inw. Pr 20546.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844830.

121. *Aschenplatz*, znal. luźne 125
Inwentarz: Fragment żelaznego wędzidła z pobocznicami; wys. 12 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. (?); obecnie MVF, nr inw. Pr 7253.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844952.

122. *Aschenplatz*, znal. luźne 126
Inwentarz: Fragment żelaznego wędzidła z pobocznicami.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. (?); obecnie MVF, nr inw. Pr 7252.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844951.

123. *Aschenplatz*, znal. luźne 127
Inwentarz: Żelazne wędzidło z pierścieniami; dług. całkowita 30 cm, średn. pierścieni 7 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. (?); obecnie MVF, nr inw. Pr 7254.
Źródła: https://recherche.smb.museum/detail/1844953.

124. *Aschenplatz*, znal. luźne 128 (?)
Inwentarz: Małe gliniane naczynie o esowatym profilu i rozchylonym wylewie, zdobione poniżej wylewu nieokreślonym ornamentem, a wokół brzuśca dookolnymi bruzdami (Ryc. 14:8); powierzchnia brązowa; wys. ok. 10 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: brak informacji.
Źródła: R. Grenz, spuścizna, książka 75.

125. *Aschenplatz*, znal. luźne 129
Inwentarz: Gliniane naczynie o esowatym profilu i rozchylonym wylewie, zdobione poniżej wylewu dookolnymi bruzdami, a wokół brzuśca ornamentem falistym (Ryc. 14:9); wys. 16,5 cm, średn. najw. wydętości brzuśca 15 cm.
Datowanie: IX/X–XIII wiek.
Zbiory: OPM, nr inw. 2745; obecnie Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, nr inw. 46, nr kat. 536/72[62].

Ze względu na podobieństwo znalezisk dostarczonych do MfV przez Douglasa i pochodzących z badań Tischlera założyłam, że wszystkie pochodzą z jednego stanowiska. Najprawdopodobniej było to wczesnośredniowieczne pruskie cmentarzysko, tzw. *Aschenplatz*[63], które zniszczyło nieliczne obiekty z okresu wpływów rzymskich. Ich pozostałościami byłyby dwie **zapinki**. Jedną z nich należy zaliczyć do typu Almgren 61 (IV/1; Ryc. 9). Fibule takie na terenie kultury Dollkeim-Kovrovo występowały w fazie B_2, z największym natężeniem w stadium B_{2b}; dwa lub więcej egzemplarzy znaleziono w zespole z fazy B_2/C_1–C_{1a}[64]. Zapinka ta jest najwcześniej datowanym znaleziskiem pochodzącym z omawianego stanowiska. Druga ze wspomnianych fibul należy do 1. serii VI grupy Almgrena (IV/3; Ryc. 10:2), obejmującej rozmaite egzemplarze z podwiniętą nóżką. Jej klasyfikację typologiczną utrudnia niezachowanie się konstrukcji zapięcia. Na główce znajdował się guzek, co jest spotykane u wielu bałtyjskich fibul omawianej serii. Datowanie

[62] Panom dr. hab. Mirosławowi Hoffmannowi i Kacprowi Martyce dziękuję za informacje o naczyniu i za zgodę na publikację fotografii jego rekonstrukcji.
[63] Patrz W. Wróblewski 2007.
[64] A. Chilińska-Früboes 2020, 201.

tej zapinki można określić jedynie szeroko na młodszy okres wpływów rzymskich.

Pozostałe odkryte przez Douglasa i Tischlera zabytki pochodzą z okresu wczesnego średniowiecza. Najbardziej znanym znaleziskiem jest brązowy pozłacany **hełm** z żelaznymi lub brązowymi, platerowanymi srebrem okuciami rozetkowymi (IV/72; Ryc. 13). Egzemplarz ten odpowiada hełmom typu *Czarna Mogiła* wg Samokvasova/typu II wg Kirpičnikova[65], które były charakterystyczne dla wyposażenia grobów ruskich wojowników z X wieku. Wykonywano je w warsztatach ruskich, ale pod wpływem inspiracji płynących z Bliskiego Wschodu[66]. Datowanie omawianego egzemplarza zostało określone przez Kirpičnikova na pierwsze dziesięciolecia XI wieku, z możliwością rozszerzenia na początki XII wieku[67]. Wedle nowszych opracowań hełm ów pochodziłby z ok. połowy XI wieku[68]. Podobne paradne, złocone hełmy należały do ekwipunku ruskich elit co najmniej od połowy X aż do połowy XI wieku[69].

W obrębie *Aschenplatz* znaleziono także dwie **zapinki podkowiaste** o kabłąkach zdobionych żeberkami, z gwiaździstymi zakończeniami połączonymi poprzeczką (IV/2.73; Ryc. 10:1, 14:1). Obie należą do typu II wg Niewęgłowskiego[70]. Najwięcej analogicznych egzemplarzy znanych jest z Półwyspu Sambijskiego, nieco mniej z Kuronii, a tylko wyjątkowo znajdowane są one poza tymi dwoma obszarami[71]. Ich chronologia obejmuje XI i początki XII wieku[72].

Z cmentarzyska pochodzi nie mniej niż czternaście **sprzączek** (IV/35–45.55.74.75; Ryc. 11:11–20, 12:2, 14:2.3). Poza jedną brązową, wszystkie były żelazne. W obrębie *Aschenplatz* odkryto także brązowy **dzwoneczek** (IV/76; Ryc. 14:4), żelazny **dzwonek** (IV/77; Ryc. 14:7) i **odważniki** wag szalkowych (IV/78–80). Najnowsze opracowania proponują datowanie omawianego stanowiska na IX/X–XIII wiek[73] i taką szeroką chronologię należy też przyjąć dla wymienionych wyżej zabytków.

Na cmentarzysku znaleziono przynajmniej dwa **miecze** oraz fragment głowicy trzeciego (IV/46). Jeden z nich (IV/81; Ryc. 14:6) należy do typu H lub I wg Petersena[74], który Kazakevičius datuje na koniec IX – połowę X wieku[75]. Drugi z mieczy (IV/82; Ryc. 14:10) można zaliczyć do typu N wg Petersena[76], który ma podobną chronologię[77]. W obrębie *Aschenplatz* odkryto nie mniej niż siedem **harpunów** (IV/4.30–34.51.52; Ryc. 10:3, 11:6–10.26.27). Większość z nich miało asymetryczne ostrza i długie, niekiedy tordowane lub zagięte na końcu trzpienie (Ryc. 11:6–9). Niestety ta kategoria zabytków nie doczekała się dotąd opracowania. Omawiane przedmioty znajdują analogie kurońskie[78], podobne egzemplarze dość licznie znajdowane są także na Półwyspie Sambijskim, głównie w obrębie cmentarzysk *Aschenplatz*[79]. Chronologię egzemplarzy z *Groß Friedrichsberg* określić można jedynie ogólnie na IX/X–XIII wiek. Na stanowisku znaleziono ponadto cztery **noże** (IV/26–29; Ryc. 11:2–5), których również nie można precyzyjnie datować.

Najliczniejszą kategorią zabytków odkrytych w obrębie *Aschenplatz* są **strzemiona**. Większość z nich zachowała się do dnia dzisiejszego i przechowywana jest w MVF. Aż 14 egzemplarzy zaliczyć można do grupy A wg Goßlera[80]. Cztery z nich (IV/14.17.66.84; Ryc. 10:12.15, 12:12) należą do typu AI, datowanego na koniec IX–X wiek[81]. Przypominają one egzemplarze odmiany IID wg Świętosławskiego, które na terenach dzisiejszej Polski występowały od połowy X po początki XI wieku[82]. 9–11 strzemion (IV/15.16.85.87.88?.89–92.93?; Ryc. 10:13.14) odpowiada typowi AII wg Goßlera. Jego chronologia obejmuje

[65] D.Â. Samokvasov 1916, 8, ryc. 7:3250; A.N. Kirpičnikov 2009, 36, ryc. 11:3–4.
[66] L. Jończyk, A. Gołębiowska-Tobiasz 2021, 26–27 – tam dalsza lit.
[67] A.N. Kirpičnikov 2009, 17, 22.
[68] M. Engel, C. Sobczak 2019, 81.
[69] M. Engel, C. Sobczak 2019, 81–82.
[70] A. Niewęgłowski 2009, 12–13.
[71] A. Niewęgłowski 2009, 13; R. Shiroukhov 2015, ryc. 2.
[72] A. Niewęgłowski 2009, 13, 15.
[73] Patrz M. Engel, C. Sobczak 2019, 80.
[74] J. Petersen 1919, 89–101.
[75] V. Kazakevičius 1996, 34–35.
[76] J. Petersen 1919, 126.
[77] M. Engel, C. Sobczak 2019, 80.
[78] Informacja ustna Pani Ludwiki Jończyk (Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego).
[79] Np. Holmy, znal. luźne (?): MVF, nr inw. Pr 16995 (https://recherche.smb.museum/detail/1843560), MVF, nr inw. Pr 17112 (https://recherche.smb.museum/detail/1843699), MVF, nr inw. Pr 16994 (https://recherche.smb.museum/detail/1843559) – egz. o tordowanym trzpieniu. Kamyšinka, znal. luźne (?), MVF, nr inw. Pr 20636 (Prussia 21, 1896–1900, 359; https://recherche.smb.museum/detail/1844958). Dawn. *Kirtigehnen*, grób IV (?), MVF, nr inw. Pr 14671 (https://recherche.smb.museum/detail/1844161). Okunevo, grób D21, MVF, nr inw. Pr 19676 (https://recherche.smb.museum/detail/1844242). Rovnoe, znal. luźne (?): MVF, nr inw. Pr 14940 (https://recherche.smb.museum/detail/1844364), MVF, nr inw. Pr 14941 (https://recherche.smb.museum/detail/1844365), MVF, nr inw. Pr 14942 (https://recherche.smb.museum/detail/1844366), MVF, nr inw. Pr 14951 (https://recherche.smb.museum/detail/1844596). Putilovo, znal. luźne (?), MVF, nr inw. Pr 20851 (https://recherche.smb.museum/detail/1846643). Tûlenino, (patrz G. Bujack 1891, 17; E. Hollack 1893, 26–28): grób 14g lub obiekt G (?), MVF, nr inw. Pr 18337 (https://recherche.smb.museum/detail/1844034), grób 23f lub obiekt F (?), MVF, nr inw. Pr 18356 (https://recherche.smb.museum/detail/1844054) – egz. o tordowanym trzpieniu; grób 35, zbiory MVF, nr inw. Pr 18373 (https://recherche.smb.museum/detail/1844071), grób 38d lub obiekt D (?), MVF, nr inw. Pr 17775 (https://recherche.smb.museum/detail/1842889), znal. luźne (?), MVF, nr inw. Pr 18084 (https://recherche.smb.museum/detail/1843779), znal. luźne (?), MVF, nr inw. Pr 18200 (https://recherche.smb.museum/detail/1843896).
[80] N. Gossler 2013, 114–119.
[81] N. Gossler 2013, 127–128, ryc. 4.
[82] W. Świętosławski 1990, 42–43.

przede wszystkim X–XI wiek, ale znane są także egzemplarze z 2. połowy IX i z 1. połowy XII wieku[83]. Większość z nich odpowiada strzemionom odmiany IIC wg Świętosławskiego, datowanym na 2. połowę X – początek XI wieku[84], zaś jedno (IV/89) odmianie IA, obejmującej egzemplarze o pętlowato ukształtowanej górnej części kabłąka. Na Kaukazie, Uralu, w stepowej części Europy Wschodniej czy na terenach awarskich strzemiona odmiany IA były używane już na przełomie VII i VIII wieku, zaś najpóźniejsze pochodzą z X i być może z XI wieku[85] i prawdopodobnie takie późne datowanie trzeba przyjąć dla egzemplarza z *Groß Friedrichsberg*. Najpewniej podobnie należy datować dwa inne strzemiona (IV/11.12; Ryc. 10:9.10) tej samej odmiany, których klasyfikacja typologiczna ze względu na stan zachowania nie jest jednak pewna.

Wiele spośród znalezionych strzemion zaliczyć można do grupy B wg Goßlera[86], przy czym niemal wszystkie należą do wariantu BI1b (IV/95–107), jedno do wariantu BI1a (IV/94), a klasyfikacja jednego jest problematyczna (IV/13; Ryc. 10:11). Zdaniem Goßlera strzemiona grupy B występowały w X–XII wieku[87]. Odpowiadają one odmianom IIIA–B wg Świętosławskiego. Egzemplarze odmiany IIIA pojawiły się nie wcześniej niż w IX–X wieku[88]. Z kolei chronologia odmiany IIIB[89] nie jest w pełni ustalona, ale część egzemplarzy datowanych jest na koniec X – początek XI wieku.

15 strzemion z *Groß Friedrichsberg* należy do grupy C wg Goßlera[90]. Trzy (IV/83.108.109; Ryc. 14:5) należą do typu CI, osiem do typu CIII (IV/8–10.65.111–114; Ryc. 10:7.8, 12:11), bliższa identyfikacja trzech egzemplarzy (IV/59–61.110; Ryc. 12:6.7) nie jest możliwa. Chronologia grupy C Goßlera zamyka się w ramach XI–XIII wieku[91]. Strzemiona tej grupy odpowiadają odmianom IVC i IVF wg Świętosławskiego. Egzemplarze litewskie odmiany IVF datowane są na XI–XIII wiek, a ruskie na XII–XIII wiek[92]. Z kolei odmiana IVF datowana jest od połowy XIII po początki XV wieku, ale najwięcej egzemplarzy pochodzi z XIV wieku[93].

11–13 strzemion zaliczono do typu DIII wg Goßlera (IV/6.57.58.62.63.68.69.115.116.117?.118–119.120?; Ryc. 10:5, 12:3.4.8.9.14). Jego chronologia obejmuje okres od X do XIII wieku[94]. Jedno z omawianych strzemion (IV/6) odpowiada – niedatowanej – odmianie IB Świętosławskiego[95]. Inne (IV/57) przypomina typ VIII Świętosławskiego[96] – niektóre ze strzemion tego typu pochodzą z XII–XIII wieku[97].

W obrębie *Aschenplatz* znaleziono też inne, liczne strzemiona i ich fragmenty, które znane są jedynie ze wzmianek lub niezbyt udanych szkiców, nie pozwalających na ich identyfikację typologiczną (IV/18.61.64. 67.80.71; Ryc. 12:7.10.13). W obrębie *Aschenplatz* odkryto także jedną, silnie uszkodzoną **ostrogę** (IV/5; Ryc. 10:4) i kilka **wędzideł** – pięć egzemplarzy z pobocznicami (IV/7.9.20.95.96; Ryc. 10:6.16.17) i pięć pierścieniowych (IV/21–24.53.54.97; Ryc. 10:18–20, 11:1.28, 12:1) oraz liczne fragmenty wędzideł (IV/25, IV/56), znanych jedynie z krótkich wzmianek. Ze stanowiska znane są też inne żelazne **przedmioty**, których funkcji nie udało się określić (IV/47–50; Ryc. 11:22–25).

Tischler podkreślał, że w obrębie *Aschenplatz* znaleziono wiele **naczyń glinianych**[98]. Niestety, większość robotnicy rozbili na miejscu, ale niektóre udało się wydobyć. Były to naczynia wykonane na kole garncarskim, mające silnie wychylone wylewy i brzuśce zdobione motywem falistym. Jedno z nich zachowało się w Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie (IV/125; Ryc. 14:9), inne znane jest jedynie ze szkicu (IV/98; Ryc. 14:8). Garnki o profilu esowatym należy uznać za formy słowiańskie, a ceramika ta rozprzestrzeniła się we wschodniej strefie Bałtyku w XI wieku[99].

Opisane wyżej znaleziska pochodzą z pruskiej nekropoli, tzw. *Aschenplatz*. Cmentarzyska takie (w źródłach określane też jako *Aschenschicht*) znane są przede wszystkim z Półwyspu Sambijskiego i Kuronii, występowały jednak także sporadycznie w innych regionach, m.in. na Wysoczyźnie Elbląskiej, w Krainie Wielkich Jezior, być może także w dorzeczu środkowego Niemna[100]. Ich chronologia przypada na X/XI–XIII wiek. Na cmentarzyskach tych zalegają warstwy spalenizny, zawierające przepalone kości ludzkie, a także liczne elementy uzbrojenia i rzędu końskiego, ponadto mniej liczne ozdoby (np. zapinki podkowiaste), elementy wag, odważniki czy naczynia lub ich fragmenty. Zakłada się, że na nekropolach tych chowano wyłącznie wojowników, a poniżej warstwy spalenizny niekiedy znajdowały się groby koni[101]. Na Półwyspie Sambijskim *Aschenplätze* często

[83] N. Gossler 2013, 130, ryc. 4.
[84] W. Świętosławski 1990, 41.
[85] W. Świętosławski 1990, 39.
[86] N. Gossler 2013, 119–120.
[87] N. Gossler 2013, 136–139, ryc. 4.
[88] W. Świętosławski 1990, 44–45.
[89] W. Świętosławski 1990, 44–45.
[90] N. Gossler 2013, 121–123.
[91] N. Gossler 2013, 140–146, ryc. 4.
[92] W. Świętosławski 1990, 48.
[93] W. Świętosławski 1990, 51–52.
[94] N. Gossler 2013, 153–157, ryc. 4.
[95] W. Świętosławski 1990, 39.
[96] W. Świętosławski 1990, 64–65.
[97] W. Świętosławski 1990, 65.
[98] O. Tischler 1890, 31.
[99] T. Nowakiewicz, W. Wróblewski 2010, 515–518, ryc. 7.
[100] W. Wróblewski 2007, 221–222, ryc. 1.
[101] W. Wróblewski 2007, 224–225, 229.

znajdowane są w obrębie starszych nekropoli kultury Dollkeim-Kovrovo, gdzie niszczyły groby z okresu wpływów rzymskich i wędrówek ludów[102]. W literaturze zwykle przyjmuje się, że cmentarzyska kultury Dollkeim-Kovrovo były użytkowane nieprzerwanie przez ok. tysiąc lat[103]. Miano by je zakładać we wczesnym okresie wpływów rzymskich i byłyby użytkowane jeszcze przez plemiona pruskie w okresie wczesnego średniowiecza. Z drugiej strony, wielokrotnie zwracano uwagę na ubogą ilość materiałów z tych stanowisk z okresu między fazami E a H[104] – Hollack określił ten czas jako *dunkle Lücke*[105]. Wydaje się, że nie można mówić o wspomnianej ciągłości użytkowania nekropoli z okresu wpływów rzymskich po okres wczesnego średniowiecza, a od ok. VIII wieku na Półwyspie Sambijskim zanikają cmentarzyska[106]. Dopiero ok. X/XI wieku zaczęto zakładać tu nowe nekropole pruskie, m.in. *Aschenplätze*, które niszczyły starsze cmentarzyska kultury Dollkeim-Kovrovo, a ich użytkownicy albo nie mieli wiedzy o ich istnieniu, albo nie miało to dla nich znaczenia. By zweryfikować hipotezę o braku ciągłości cmentarzysk z okresu wpływów rzymskich po czasy wczesnośredniowieczne z całą pewnością należy przeprowadzić dalsze studia[107] i spróbować analizować pewne szersze skupiska stanowisk archeologicznych, a nie tylko pojedyncze nekropole. Dotychczas taką przerwę w użytkowaniu cmentarzyska udowodniono np. dla nekropoli w Putilovie[108].

O odkrytych w obrębie cmentarzyska w *Groß Friedrichsberg* inhumacyjnych grobach ludzkich i końskich niestety niewiele wiadomo. Analogią może być stanowisko w Aukštkiemiai[109] w zachodniej Litwie, gdzie w pobliżu *Aschenschicht*, ale nie w jej obrębie, znaleziono nieprzepalone kości, zapewne pochodzące z grobów szkieletowych[110].

V. *GROSS FRIEDRICHSBERG*, STAN. 2 (RYC. 1:4)

Kolejnych odkryć w *Groß Friedrichsberg* dokonano dopiero w latach 20. XX wieku. W lipcu 1922 roku Wilhelm Gaerte, ówczesny dyrektor *Prussia-Museum*, otrzymał informację[111], że w pobliżu domów pracowników rolnych (*Insthäuser*)[112] w *Groß Friedrichsberg* koło *Juditten* odkryto cmentarzysko ciałopalne[113]. Miejscowy właściciel ziemski, Douglas przekazał wówczas *Prussia-Museum* pochodzące z tego stanowiska zabytki datowane na okres wpływów rzymskich (V/1–3) – m.in. dwie monety i zapinkę[114]. 22 października tegoż roku Gaerte udał się na cmentarzysko[115]. Na miejscu został poinformowany przez Douglasa, że zabytki te znaleziono podczas orki, która ponadto odsłoniła plamy czarnej ziemi (*schwarze Stellen*) i kamienie, a deszcz, który spadł tuż po niej, wymył z ziemi kamienie – prawdopodobnie były to pozostałości zniszczonych grobów ciałopalnych. Z tego samego miejsca pochodzić miały kolejne znaleziska – dwa duże paciorki bursztynowe (V/4) i cztery niewielkie naczynia gliniane (V/5)[116].

Kilka lat później stanowisko to, które należy interpretować jako cmentarzysko płaskie kultury Dollkeim-Kovrovo, było badane przez Carla Engla – archeologa, członka Towarzystwa Starożytniczego „Prussia", autora podziałów kulturowych i opracowań chronologicznych południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej[117] – prace wykopaliskowe przeprowadził 11 i 12 czerwca 1929 roku. Zdaniem Engla odkryte przez niego materiały pochodziły z faz B i C[118], a część także z fazy D[119]. Cmentarzysko było położone na terenie porośniętym przez wierzby (*Weidengarten*), należącym do Douglasa. Engel szacował, że jego wymiary wynosiły ok. 100×50 m. Odkrył on około trzydziestu obiektów, w większości grobów, w znacznej mierze zniszczonych przez orkę[120]. W archiwum *Prussia-Museum* zachowały się fragmenty prowadzonego przez Engla dziennika polowego, jego kopia oraz polowe rysunki planów obiektów i wykopów[121]. Kilka dni po tym, jak Engel zakończył prace na stanowisku, Gaerte wygłosił w szkole w *Groß Friedrichsberg* odczyty poświęcone pradziejom Prus Wschodnich, połączone ze zwiedzaniem cmentarzyska i prezentacją niektórych pochodzących z niego zabytków. Wydarzenia te zaanonsowano w miejscowej prasie, wzmiankując m.in. znalezienie trzech popielnic wiadrowatych (*Eimerurnen*) i jednego bogato wyposażonego pochówku w obstawie kamiennej[122].

[102] W. Wróblewski 2007, 225; A. Chilińska-Drapella 2013, 54.
[103] Np. C. Engel 1933, 274; E. Hollack 1908b, 172; C. Engel 1933, 274.
[104] C. Engel 1931a, 327–329.
[105] E. Hollack 1908a, LXIII.
[106] Por. W. Wróblewski 2007, 221.
[107] Por. A. Chilińska-Drapella 2013, 54.
[108] A. Chilińska-Drapella 2010, 54.
[109] Raj. Klaipėdos (dawn. *Oberhof*, *Kr. Memel*).
[110] O. Tischler 1890, 28–29.
[111] SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/1, 5–7, 9.
[112] W. Gaerte 1924, 111.
[113] Tu jako *Groß Friedrichsberg*, stan. 2.
[114] W. Gaerte 1924, 111.
[115] SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/1, 8–9.
[116] W. Gaerte 1924, 111.
[117] M.J. Hoffmann 2000a.
[118] C. Engel 1930, 6.
[119] SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/1, 13, 37.
[120] C. Engel 1929a.
[121] SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/1, 12–55.
[122] C. Engel 1929a; 1929b.

Znaleziska przekazane przez Douglasa

1. Znal. luźne nr 1
Inwentarz: Sesterc Gordiana III.
Datowanie: 238–244 r. n.e.
Zbiory: PM; zabytek zaginął.
Źródła: W. Gaerte 1924, 111; S. Bolin 1926, 224; R. Grenz, spuścizna, książka 75; por. A. Zapolska 2012, 83.

2. Znal. luźne nr 2
Inwentarz: Sesterc nieokreślonej emisji.
Datowanie: (?).
Zbiory: PM; zabytek zaginął.
Źródła: W. Gaerte 1924, 111; S. Bolin 1926, 224; R. Grenz, spuścizna, książka 75; por. A. Zapolska 2012, 83.

3. Znal. luźne nr 3
Inwentarz: Brązowa zapinka z podwiniętą nóżką.
Datowanie: (?).
Zbiory: MfV; zabytek zaginął.
Źródła: W. Gaerte 1924, 111.

4. Znal. luźne nr 4 i 5
Inwentarz: Dwa duże bursztynowe paciorki w kształcie krążków (*scheibenförmige*) – grupy XXX (?).
Datowanie: (?).
Zbiory: PM; zabytki zaginęły.
Źródła: W. Gaerte 1924, 111.

5. Znal. luźne nr 6–9
Inwentarz: Cztery niewielkie naczynia gliniane.
Datowanie: (?).
Zbiory: PM; zabytki zaginęły.
Źródła: W. Gaerte 1924, 111.

Materiały z badań Carla Engla w 1929 roku (Ryc. 5, 7)

6. Obiekt 1 (*24,8 m S; 44,7 m E*)[123]
Opis: Zniszczony grób popielnicowy z resztkami stosu; na głęb. ok. 25 cm, pod warstwą humusu, strop jamy grobowej o wym. 90×60 cm (Ryc. 15:1); spąg jamy na głęb. 60 cm; na dnie jamy popielnica z górną częścią zniszczoną przez orkę, która rozwlekła jej fragmenty, pozostałości stosu i przepalone kości; popielnica była obsypana resztkami stosu, które wsypano także do naczynia – w naczyniu było niewiele przepalonych kości, a jedynie w części przydennej znajdowało się ich więcej.
Inwentarz: 1. Gliniana popielnica wiadrowata (*Eimerurne*), zniszczona w górnej części; wys. zachowanej części 33 cm, najw. średn. zachowanej części 35 cm.
Datowanie: fazy $B_2/C_1–C_{1a}$ – E.
Zbiory: PM, nr inw. VII,243,11407 (?); zabytek zaginął.
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 14–15, 37.

[123] Engel podał w dokumentacji opisowej koordynaty obiektów, jednak na planie stanowiska nie zaznaczył punktu, od którego prowadził pomiary.

7. Obiekt 2 (*27,9 m S; 45 m E*)
Opis: Grób popielnicowy; na głęb. ok. 25 cm, pod warstwą humusu, strop jamy grobowej o średn. ok. 80 cm; jama o lejowatym kształcie, spąg na głęb. 50 cm; w jamie popielnica i niewiele przepalonych kości.
Inwentarz: 1. Popielnica gliniana; najw. średn. 40 cm.
Datowanie: (?).
Zbiory: PM, nr inw. VII,243,11407 (?); zabytek zaginął.
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 15, 38.

8. Obiekt 3 (*30,85 m S; 45,3 m E*)
Opis: Grób popielnicowy; na głęb. ok. 30 cm, pod warstwą humusu, strop jamy grobowej o średn. ok. 85 cm; jama o lejowatym kształcie, spąg na głęb. 50 cm; popielnica na dnie jamy **(1)**; powyżej naczynia niewielkie kamienie; wśród przepalonych kości (w jamie, poza popielnicą?) wyposażenie **(2–4)**.
Inwentarz: 1. Popielnica gliniana. **2.** Fragment niewielkiego brązowego okucia końca pasa. **3.** Umbo. **4.** Krzesak kamienny.
Datowanie: (?).
Zbiory: PM, nr inw. VII,243,11407 (?); zabytki zaginęły.
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 17, 39.

9. Obiekt 4 (*33,3 m S; 45,6 m E*)
Opis: Grób popielnicowy; na głęb. ok. 30 cm, pod warstwą humusu, strop jamy grobowej o średn. ok. 40 cm; spąg na głęb. 45 cm; na dnie jamy popielnica, nad nią nieliczne małe kamienie.
Inwentarz: 1. Popielnica gliniana; najw. średnica 21 cm.
Datowanie: (?).
Zbiory: PM, nr inw. VII,243,11407 (?); zabytek zaginął.
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 18, 39.

10. Obiekt 5 (*21,9 m S; 42,8 m E*)
Opis: Grób popielnicowy; na głęb. ok. 35 cm, pod warstwą humusu, strop jamy grobowej o średn. 55 cm (Ryc. 15:2); w stropie nieliczne małe kamienie, na dnie jamy popielnica.
Inwentarz: 1. Popielnica gliniana o łagodnie załamanym brzuścu (Ryc. 15:2); starannie wypalona, o wygładzonej powierzchni; wys. 23 cm, najw. średn. 26 cm. **2.** Fragment kabłąka bransolety brązowej (Ryc. 15:3); wzdłuż kabłąka trzy pasy pseudofiligranu; dług. 3,3 cm, szer. 1,3 cm, najw. grub. 0,3 cm.
Datowanie: fazy B_2 – $B_2/C_1–C_{1a}$.
Zbiory: PM, nr inw. VII,243,11407; zabytki zaginęły.
Źródła: R. Grenz, spuścizna, książka 75; H. Jankuhn, spuścizna; M. Schmiedehelm, spuścizna 7.25.51.43; SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 19, 39.

11. Obiekt 6 (*21,75 m S; 45,8 m E*)
Opis: Grób popielnicowy; na głęb. ok. 30 cm, pod warstwą humusu, strop jamy grobowej o średn. 68 cm; jama o lejowatym kształcie, spąg na głęb. ok. 70 cm; na dnie jamy popielnica **(1)**, w jej części przydennej liczne przepalone kości, pomiędzy nimi wyposażenie **(2, 3)**.
Inwentarz: 1. Popielnica gliniana; najw. (?) średn. 37 cm. **2.** Niewielka sprzączka żelazna. **3.** Kółko z drutu brązowego.
Datowanie: (?).
Zbiory: PM, nr inw. VII,243,11407 (?); zabytki zaginęły.
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 20, 40.

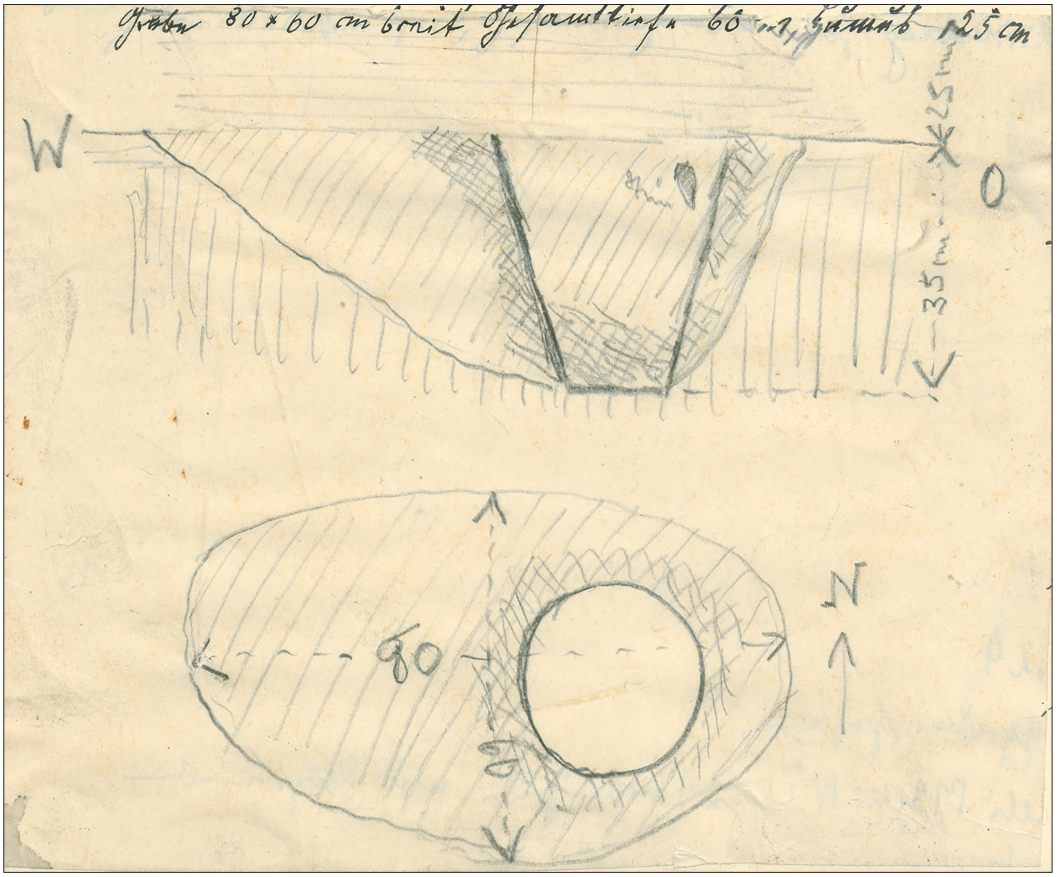

1

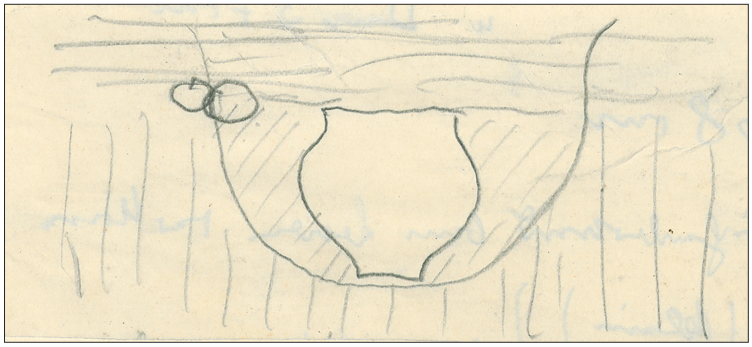

2

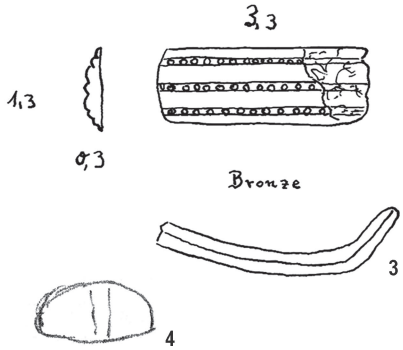

Ryc. 15. *Groß Friedrichsberg*, stan. 2. Obiekty 1 (1), 5 (2, 3) i 9 (4) (bez skali). Wg: SMB-SPK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01 (1, 2), R. Grenz, spuścizna (3), M. Schmiedehelm, spuścizna (4) (skany w skali 1:2 [1, 2] i 1:1 [3, 4])

Fig. 15. *Groß Friedrichsberg*, site 2. Features 1 (1), 5 (2, 3) and 9 (4) (not to scale). After: SMB-SPK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01 (1, 2), R. Grenz, spuścizna (3), M. Schmiedehelm, spuścizna (4) (scanned in 1:2 [1, 2] and 1:1 [3, 4])

12. Obiekt 7 (*23,8 m S; 46,2 m E*)
Opis: Grób popielnicowy; na głęb. ok. 25 cm, pod warstwą humusu, strop jamy grobowej o średn. 80 cm; jama o lejowatym kształcie, spąg na głęb. ok. 55 cm; na dnie jamy popielnica **(1)**, częściowo zniszczona przez orkę; w naczyniu, pomiędzy przepalonymi kośćmi, paciorki **(2–4)**.
Inwentarz: 1. Popielnica gliniana; wys. 25 cm, najw. (?) średn. 27 cm. **2.** Krążkowaty paciorek z niebieskiego szkła. **3.** Paciorek z niebieskiego szkła, ze zgrubieniami. **4.** Paciorek z żółtego szkła.
Datowanie: (?).
Zbiory: PM, nr inw. VII,243,11407 (?); zabytki zaginęły.
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 21, 40.

13. Obiekt 8 (*26,6 m S; 42,9 m E*)
Opis: Grób popielnicowy (Ryc. 16:1); na głęb. ok. 25 cm, pod warstwą humusu, strop jamy grobowej o średn. 90 cm; jama o lejowatym kształcie; spąg na głęb. 70 cm; na dnie jamy popielnica **(1)**, której górna część została zniszczona przez orkę.

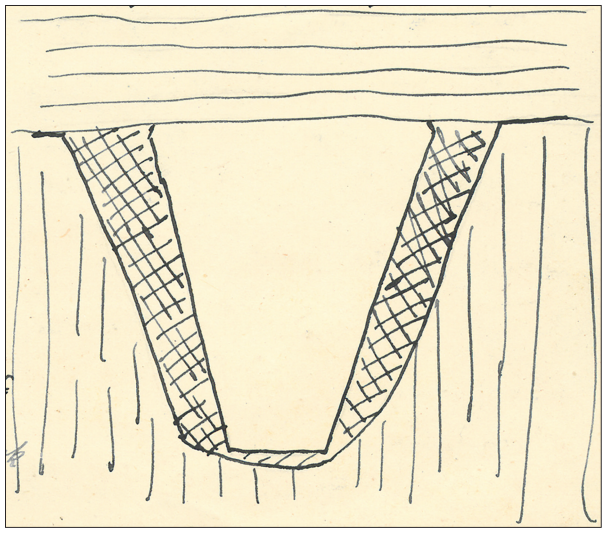
1

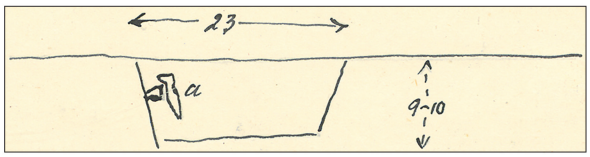

2

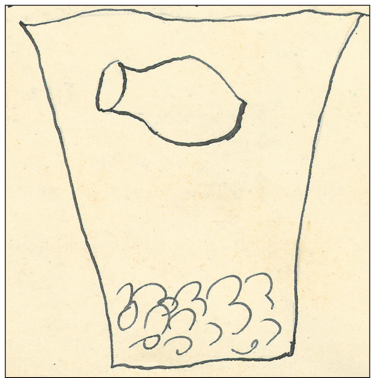
3

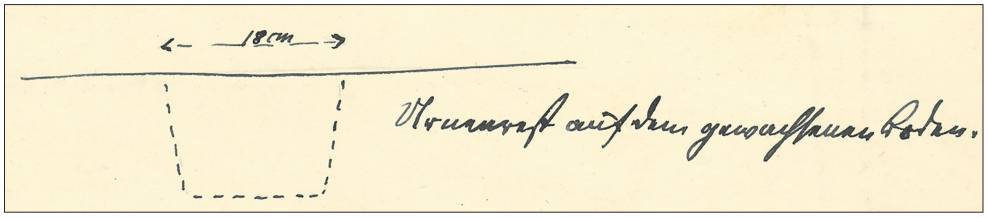

4

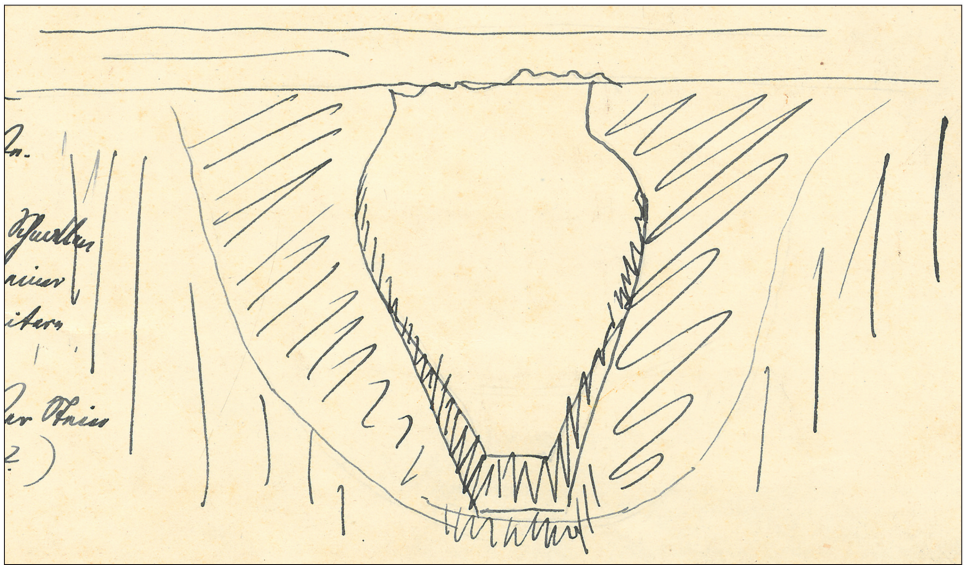
5

Ryc. 16. *Groß Friedrichsberg*, stan. 2. Obiekty 8 (1), 13 (2), 14 (3), 12 (4) i 20 (5) (bez skali). Wg: SMB-SPK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01c (skany w skali 1:2)

Fig. 16. *Groß Friedrichsberg*, site 2. Features 8 (1), 13 (2), 14 (3), 12 (4), and 20 (5) (not to scale). After: SMB-SPK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01c (scanned in 1:2)

1

2

Ryc. 17. 9. *Groß Friedrichsberg*, stan. 2. Obiekt 10 (bez skali). Wg: SMB-SPK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01 (skany w skali 1:2)
Fig. 17. 9. *Groß Friedrichsberg*, site 2. Feature 10 (not to scale). After: SMB-SPK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01 (scanned in 1:2)

Inwentarz: 1. Gliniana popielnica wiadrowata (*Eimerurne*); zniszczona w górnej części, mniej więcej do poziomu załomu; najw. średn. zachowanej części 45 cm. **2.** Brązowe spiralnie zwinięte kółko – pierścionek grupy VI (?). **3.** Żelazna sprzączka lub klamra (?) (*Gürtelschließe*). **4.** Rama żelaznej sprzączki. **5.** Uszkodzona sprężynka brązowa – element kolii (?). **6.** Fragmenty przedmiotów żelaznych. **7.** Dwa paciorki gliniane. **8.** Dwa paciorki szklane, rudawe. **9.** Dwa paciorki szklane. **10**. Pozostałości kolorowego szkła – z paciorków (?). **11.** Kolorowa stopiona „emalia" (*bunter Glassfluß*) – pozostałości paciorków (?).
Datowanie: fazy B_2/C_1–C_{1a} – E.
Zbiory: PM, nr inw. VII,243,11407 (?); zabytki zaginęły.
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 22, 40.

14. Obiekt 9 (*23,5 m S; 71,7 m E*)
Opis: Grób popielnicowy; na głęb. ok. 25 cm, pod warstwą humusu, strop jamy grobowej o średn. 50 cm; spąg na głęb. 50 cm; w jamie popielnica **(1)**, której górna część została zniszczona przez orkę; w popielnicy niewielka ilość przepalonych kości (większość przy dnie) oraz wyposażenie **(2–4)**.
Inwentarz: 1. Gliniana popielnica wiadrowata (*Eimerurne*), zniszczona w górnej części. **2.** Fragmenty przystawki glinianej. **3.** Niewielkie brązowe kółko z tarczką ze spiralnie zwiniętego drutu – pierścionek typu 16 (?). **4.** Paciorek bursztynowy (Ryc. 15:4) – typu 400 (?).
Datowanie: faza C_2 (?).
Zbiory: PM, nr inw. VII,243,11407; zabytki zaginęły.
Źródła: M. Schmiedehelm, spuścizna 7.25.51.43; SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 24, 41.

15. Obiekt 10 (*30 m S; 71 m E*)
Opis: Grób zawierający dwa pochówki popielnicowe (10a.b), inhumacyjny pochówek człowieka (10c) i konia (10d); na głęb. ok. 25 cm, pod warstwą humusu, obstawa kamienna o wym. 240×110 cm, wydłużona po osi N-S, zalegająca do głęb. 55–80/90 cm (Ryc. 17–19); zewnętrzne kamienie obstawy płaskie, o najw. szer. 35 cm, wewnątrz obstawy mniejsze kamienie; w południowej części obstawy, między kamieniami (Ryc. 18, 19:2)[124] tkwiła częściowo zniszczona popielnica **(1)**[125] zawierająca umbo **(9)**[126] i imacz **(10)**; obok niej przepalone kości oraz wyposażenie: dwie zapinki **(3, 4)**[127], kółko **(5)**[128], sprzączka **(6)**[129], pręt podbródkowy **(7)**[130], dwie monety **(8)**[131] oraz fragmenty ceramiki **(2)**[132]; przy przeciwległej krawędzi obstawy druga popielnica **(11)**[133], zawierająca kawałek bursztynu **(12)** i liczne, dość duże fragmenty przepalonych kości – część z nich została rozwleczona przez orkę na N[134]. Pod najniżej zalegającymi kamieniami obstawy, na głęb. 85–90 cm, pochówek inhumacyjny **(10c)**; kości nie zachowały się, a pozostałością po nich była warstwa szaro-zielonkawej ziemi[135]; czaszka w N części jamy – zachowało się kilka zębów, przy nich zapinka **(17)**[136], nóż **(19)**[137], sprzączka **(18)**[138], fragment drugiego, bardzo zniszczonego noża **(20)**, siekiera tulejowata **(22)**[139] i grot **(24)**; na S od nich trzy zgniecione przystawki **(13–15)**[140], tuż przy naczyniach leżały fragmenty przedmiotów żelaznych **(29)**[141], a na N i W fragmenty przepalonej ceramiki **(16)**[142]; w S części jamy, przy stopach zmarłego, sierp **(23)** i grot **(28)**, a nieco dalej na S trzy kolejne groty **(25–27)** i fragment noża **(21)** owiniętego materiałem organicznym – łykiem (?). Pod pochówkiem inhumacyjnym niewielka jama o średn. 25 cm i miąższości 5–6 cm (Ryc. 19:2.3), z czarnym

[124] W źródłach archiwalnych zachowały się dwa, nieco różniące się, plany ułożenia wyposażenia w grobie (Ryc. 18:1.2, 19:1).
[125] Na planach oznaczona nr. 3 (Ryc. 18:1.2) lub I (Ryc. 19:1).
[126] Na planach (Ryc. 18:1.2) oznaczone nr. 5.
[127] Na planach (Ryc. 18:1.2) oznaczone nr. 6 (razem z kółkiem).
[128] Na planach (Ryc. 18:1.2) oznaczone nr. 6 (razem z zapinkami).
[129] Na planach (Ryc. 18:1.2) oznaczona nr. 4 (razem z prętem podbródkowym).
[130] Na planach (Ryc. 18:1.2) oznaczony nr. 4 (razem ze sprzączką).
[131] Na planach (Ryc. 18:1.2) oznaczona nr. 7.
[132] Na planach (Ryc. 18:1.2) oznaczona jako *Scherben*.
[133] Na planach podpisana jako *Urne* (Ryc. 18:1.2) lub oznaczona jako *II* (Ryc. 19:1.3).
[134] Na planach oznaczone krzyżykami (Ryc. 18:1.2, 19:1) i podpisane jako *Spuren v.*[on] *kalz.*[inierte] *Knochen* (Ryc. 18:1.2).
[135] Na rysunkach oznaczona jako *b* (Ryc. 19:2) lub *III* (Ryc. 19:3).
[136] Na planach podpisana jako *Fibel* (Ryc. 18:1.2).
[137] Na planach podpisany jako *Messer* (Ryc. 18:1.2).
[138] Na planach podpisana jako *Schnalle* (Ryc. 18:1.2).
[139] Na planach podpisana jako *Axt* (Ryc. 18:1.2).
[140] Na planach podpisana jako *Beigefäß* (Ryc. 18:1.2).
[141] Na planach oznaczone nr. 8 (Ryc. 18:1.2).
[142] Na planach podpisana jako *Scherben schwarz* (Ryc. 18:1.2).

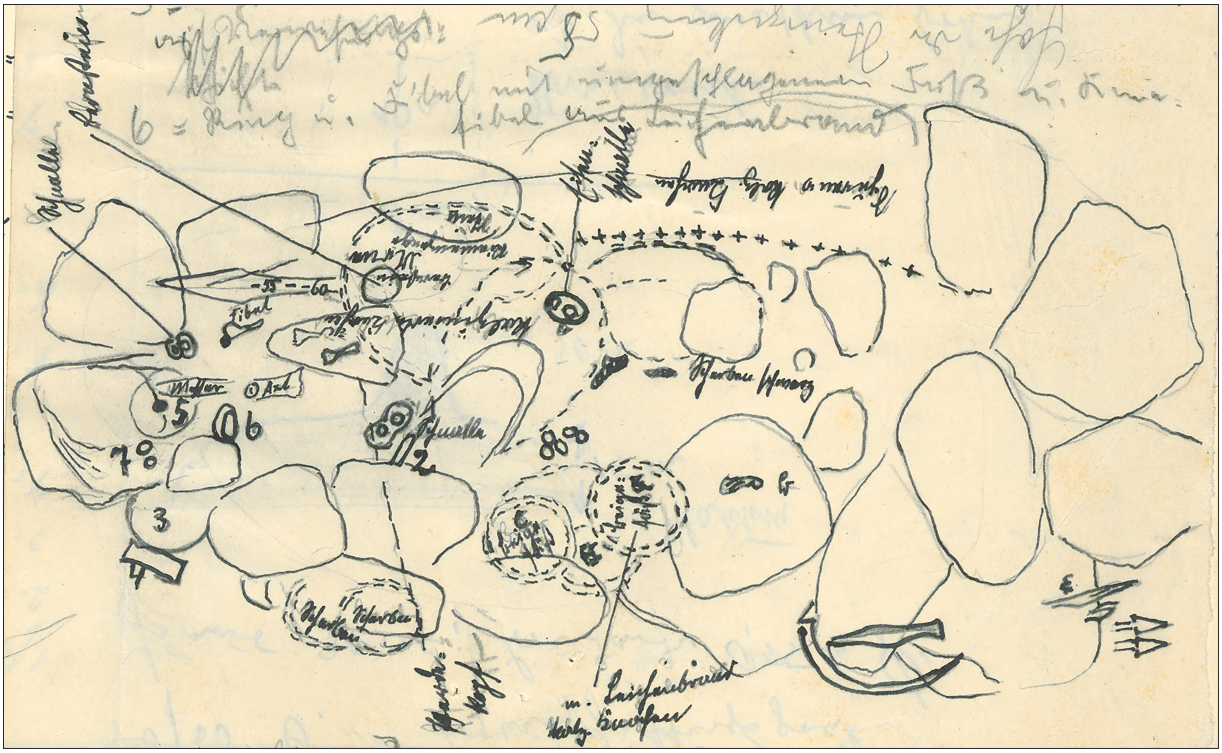

1

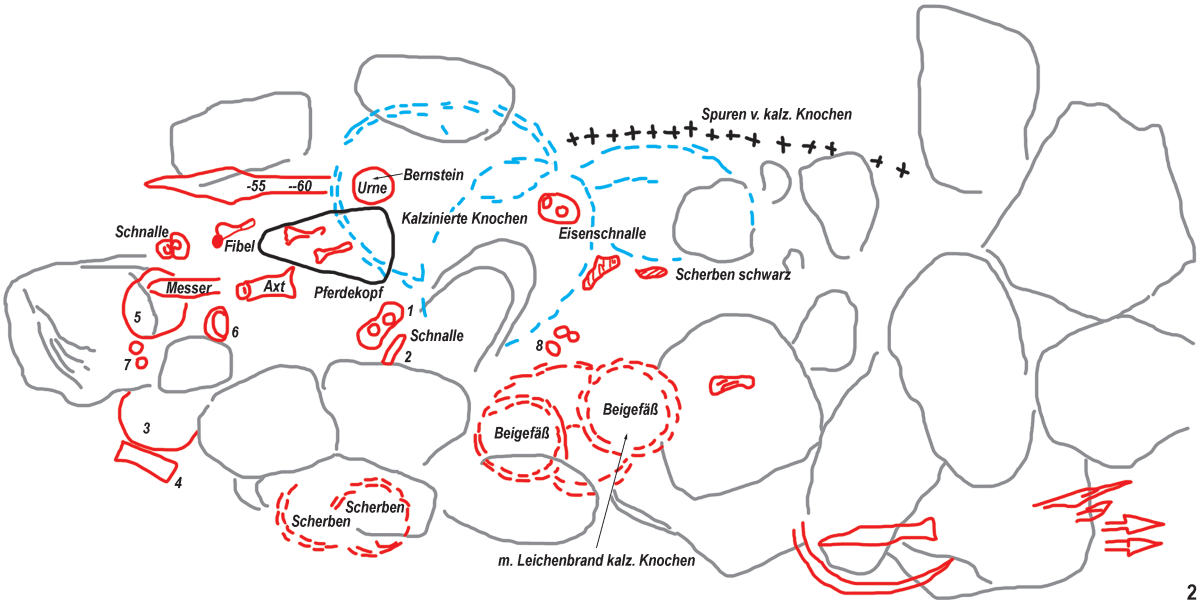

2

Ryc. 18. *Groß Friedrichsberg*, stan. 2. Obiekt 10 (bez skali). Wg: SMB-SPK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01 (1; skan w skali 1:2). Oprac. graficzne: A. Chilińska-Früboes (2). Legenda: szary (kamienie pierwszej warstwy bruku), niebieski (kamienie drugiej warstwy bruku), czarny (przepalone kości ludzkie i czaszka konia), czerwony (zabytki)

Fig. 18. *Groß Friedrichsberg*, site 2. Feature 10 (not to scale). After: SMB-SPK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01 (1; scanned in 1:2). Graphics: A. Chilińska-Früboes (2). Key: grey (stones from a first layer of the pavement), blue (stones from a second layer of the pavement), black (burnt human bones and skull of a horse), red (artefacts)

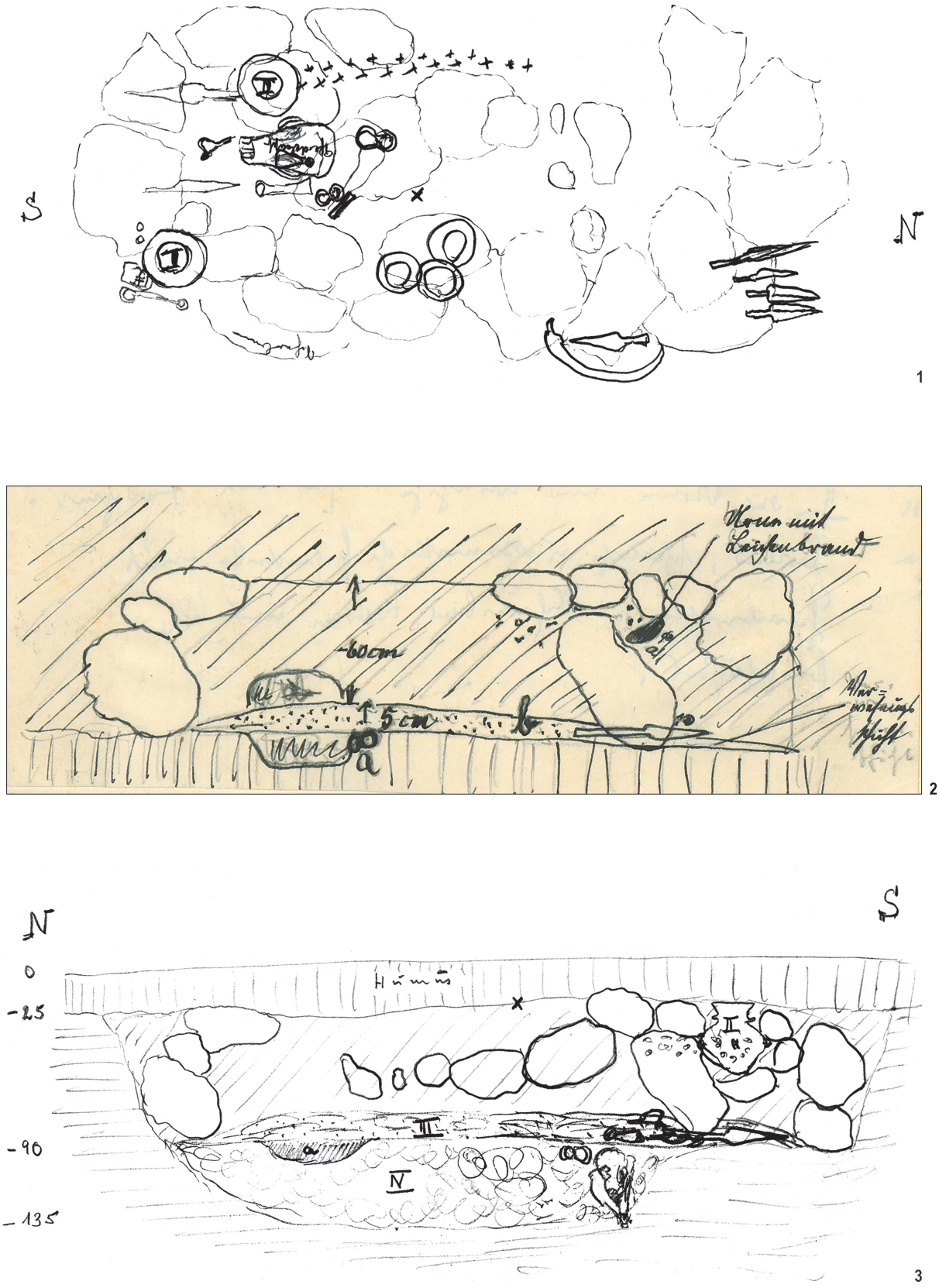

Ryc. 19. *Groß Friedrichsberg*, stan. 2. Obiekt 10 (bez skali). Wg: R. Grenz, spuścizna (1, 3), SMB-SPK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01 (2) (skany w skali 1:2)

Fig. 19. *Groß Friedrichsberg*, site 2. Feature 10 (not to scale). After: R. Grenz, spuścizna (1, 3), SMB-SPK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01 (2) (scanned in 1:2)

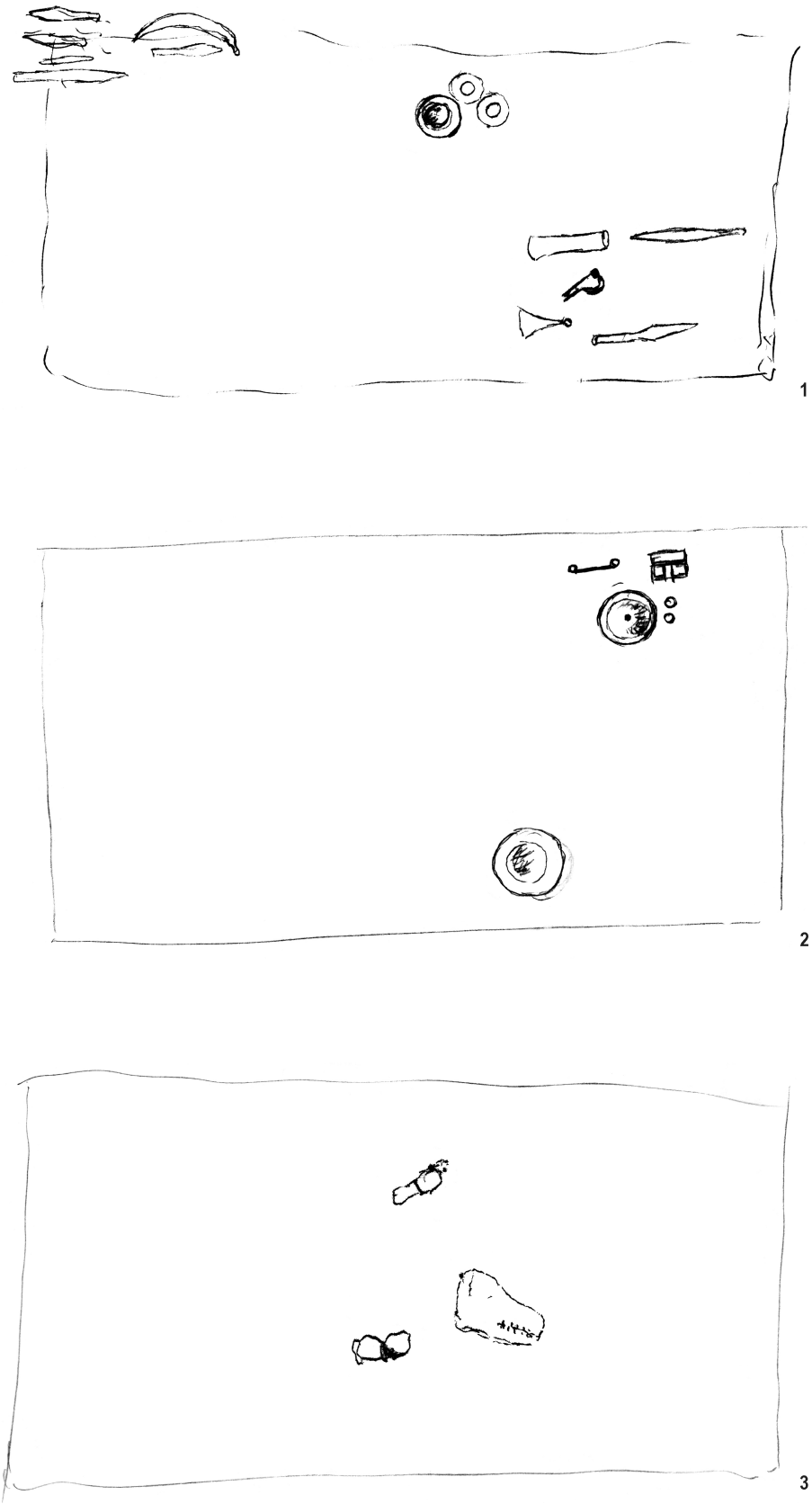

Ryc. 20. *Groß Friedrichsberg*, stan. 2. Wyposażenie pochówków 10a i 10b (1), wyposażenie pochówku 10c (2), kości konia w pochówku 10d (3) (bez skali). Wg: R. Grenz, Spuścizna (skany w skali 1:2)

Fig. 20. *Groß Friedrichsberg*, site 2. Furnishing of burials 10a and 10b (1), furnishing of burial 10c (2), horse bones in burial 10d (3) (not to scale). After: R. Grenz, Spuścizna (scanned in 1:2)

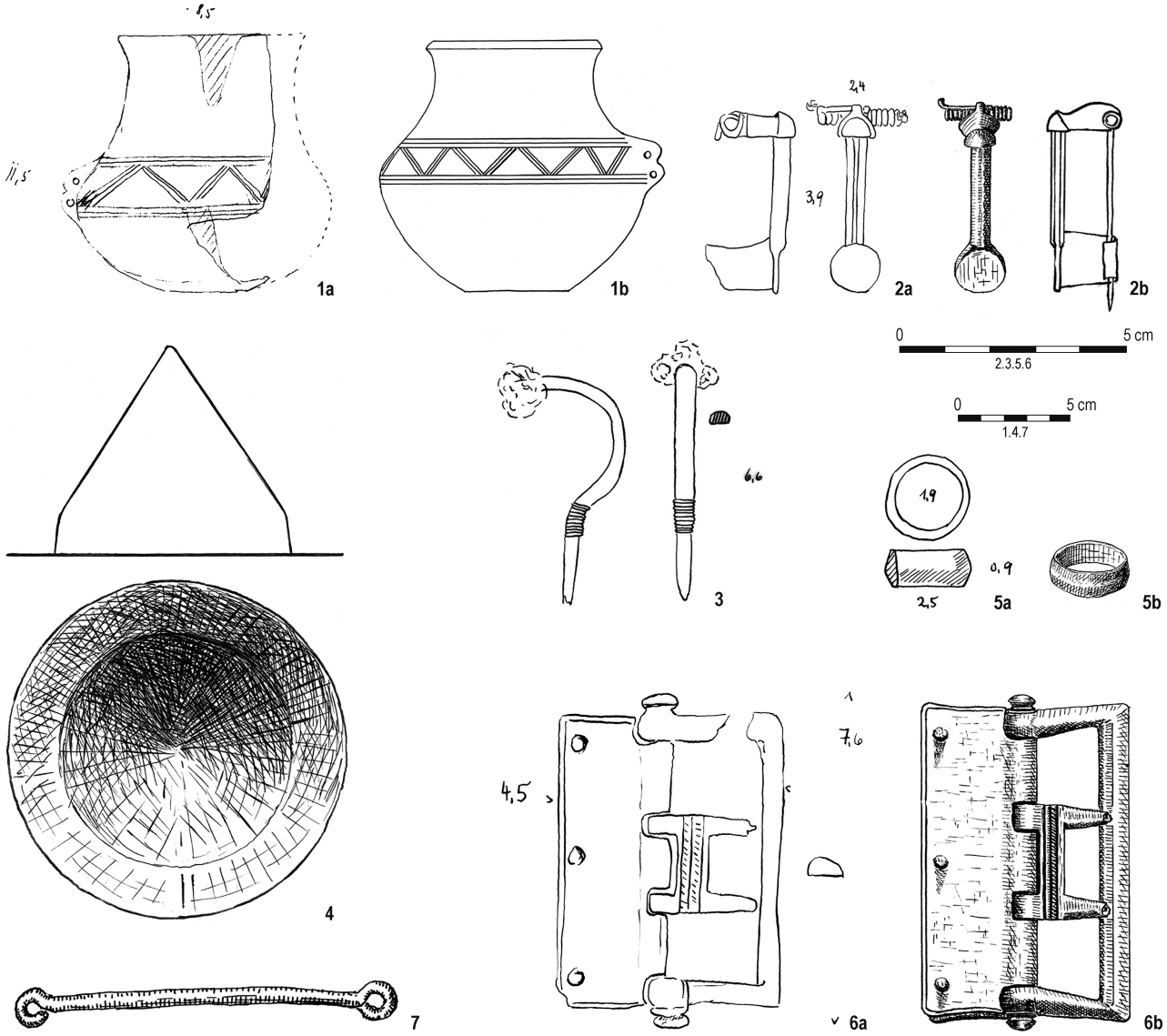

Ryc. 21. *Groß Friedrichsberg*, stan. 2. Pochówek 10a. Glina (1), brąz/żelazo (2, 3), żelazo (4, 7), brąz (5, 6).
Wg: H. Jankuhn, spuścizna (1a), R. Grenz, spuścizna (1b, 2–7)
Fig. 21. *Groß Friedrichsberg*, site 2. Burial 10a. Clay (1), bronze/iron (2, 3), iron (4, 7), bronze (5, 6).
After: H. Jankuhn, spuścizna (1a), R. Grenz, spuścizna (1b, 2–7)

wypełniskiem[143] zawierającym niewielką ilość węgli drzewnych. Pod nią inhumacyjny pochówek konia (10d) (Ryc. 19:3 – oznaczony jako IV) w jamie o wymiarach w stropie 150×60 cm (NS-EW), na głęb. 90–135 cm; koń z łbem skierowanym na S; zachowała się czaszka[144], obok niej okucie końca pasa (**32**); na NE od nich sprzączka (**30** lub **31**)[145] i fragment gładzika (?) (**33**)[146], dalej na N kolejna sprzączka (**30** lub **31**).

Inwentarz 10a (pochówek popielnicowy; Ryc. 20:1): **1.** Uszkodzona popielnica gliniana – naczynie z dwuotworowym uchem (Ryc. 21:1a.b), zdobione na załomie i powyżej niego rytym wzorem geometrycznym – grupami poziomych linii, a pomiędzy nimi grupami ukośnych linii; powierzchnia gładka, brązowa; średn. wylewu 8,5 cm, wys. 11,5 cm. **2.** Fragmenty ceramiki (naczynia 1?). **3.** Brązowa uszodzona zapinka z żelazną osią, typu Almgren 137 (Ryc. 21:2a.b); dług. 3,9 cm. **4.** Fragment brązowej zapinki 1. serii VI grupy Almgrena – typu 161 (?) (Ryc. 21:3), najpewniej z żelaznym aparatem zapięcia (skorodowanym); dług. 6,6 cm. **5.** Brązowy pierścionek grupy I (Ryc. 21:5a.b); średn. 1,9 cm, szer. 0,9 cm. **6.** Brązowa uszkodzona[147] sprzączka

[143] Na rysunkach oznaczone jako *a* (Ryc. 19:2.3).
[144] Na planach oznaczona jako Pferdekopf (Ryc. 18:1.2, 19:1).
[145] Na planach oznaczona nr. 1 i podpisana *Schnalle* (Ryc. 18:1.2).
[146] Na planach oznaczony nr. 2 (Ryc. 18:1.2).
[147] Niektóre z rysunków zabytków z grobu (Ryc. 21:2b.4.5b.6b.7, 22:1a.3a.5–10.14b) przedstawiają je w sposób uproszczony, odbiegający w jakimś stopniu od ich rzeczywistego wyglądu. Na takim rysunku nie widać uszkodzenia omawianej sprzączki, które jednak zadokumentował Jankuhn (Ryc. 21:6a).

typu G43, z przylegającymi fragmentami rzemienia[148] (Ryc. 21: 6a.b), o żelaznej osi (?); kolec zdobiony; wym. ok. 7,6×4,5 cm. **7.** Żelazny pręt podbródkowy (Ryc. 21:7); dług. ok. 17 cm. **8.** Dwa sesterce Faustyny (*Faustinen*). **9.** Żelazne umbo typu Jahn 5 (Ryc. 21:4); średn. ok. 15 cm, wys. ok. 9 cm. **10.** Żelazny imacz typu Jahn 9, prawdopodobnie z niewydzielonymi płytkami do nitów.
Inwentarz 10b (pochówek popielnicowy; Ryc. 20:1): **11.** Duża zniszczona popielnica gliniana (Ryc. 22:3b); poniżej wylewu listwa plastyczna zdobiona nacięciami (Ryc. 22:3a); wokół brzuśca, mniej więcej w miejscu jego największej wydętości, uszka – przynajmniej trzy, w równych odstępach od siebie; **12.** Fragment bursztynu.
Inwentarz 10c (inhumacyjny pochówek człowieka; Ryc. 20:2): **13.** Zgnieciona przystawka – duże naczynie gliniane, zdobione pod wylewem nacinaną listwą plastyczną (Ryc. 22:4) – (*Eimerurne*?). **14.** Zgnieciona przystawka – gliniana misa o ostro załamanym brzuścu (Ryc. 22:2); powierzchnia gładka, brunatna; wys. ok. 7,5 cm, średn. wylewu ok. 12 cm, brzuśca ok. 13,5 cm, dna ok. 6 cm. **15.** Zgnieciona przystawka gliniana; naczynie tak zniszczone, że nie można było określić jego kształtu. **16.** Fragmenty przepalonej ceramiki. **17.** Uszodzona zapinka brązowa z żelazną osią (?), typu Almgren 161 (Ryc. 22:1a.b); dług. 8 cm. **18.** Sprzączka. **19.** Żelazny nóż (Ryc. 22:12); dług. ok. 23 cm. **20.** Fragment zniszczonego noża. **21.** Fragment żelaznego noża owiniętego materiałem organicznym (łykiem?). **22.** Żelazna siekiera tulejowata (Ryc. 22:9); w tulei pozostałości drzewca; dług. ok. 15,5 cm, dług. ostrza ok. 5,5 cm, najw. średn. tulei ok. 3 cm. **23.** Żelazny sierp (Ryc. 22:13); dług. ok. 29 cm, najw. szer. ostrza ok. 3 cm. **24.** Żelazny grot zbliżony do typu II (Ryc. 22:5); w tulei pozostałości drzewca; dług. ok. 23,5 cm, dług. tulei ok. 12 cm, najw. szer. liścia ok. 3,5 cm. **25.** Żelazny grot zbliżony do typu XIII (Ryc. 22:6); dług. ok. 16 cm, dług. tulei ok. 6,5 cm, najw. szer. liścia ok. 3,6 cm. **26.** Żelazny grot zbliżony do typu XIII (Ryc. 22:7); dług. ok. 15 cm, dług. tulei ok. 6 cm, najw. szer. liścia ok. 3,9 cm. **27.** Żelazny grot zbliżony do typu XII (Ryc. 22:8); dług. ok. 20 cm, dług. tulei ok. 11 cm, najw. szer. liścia ok. 3,6 cm. **28.** Krótki grot żelazny. **29.** Fragmenty żelaznych przedmiotów.
Inwentarz 10d (pochówek szkieletowy konia; Ryc. 20:3): **30.** Żelazna sprzączka typu G1 (Ryc. 22:10); wym. ok. 7×3 cm. **31.** Żelazna sprzączka. **32.** Bązowe uszkodzone okucie końca pasa zbliżone do odmiany 5.2, z przylegającymi fragmentami rzemienia[149] (Ryc. 22:14a.b); dług. ok. 8,4 cm, najw. szer. 4,1 cm, średn. pierścienia ok. 1,7 cm. **33.** Fragm. osełki (?) ze skamieniałego drewna (*versteinertes Holz* – Ryc. 22:11); dług. zachowanej części 6,6 cm, szer. 1,2 cm, grub. 1 cm.
Datowanie: faza $B_2/C_1–C_{1a}$.
Zbiory: PM, nr inw. VII,243,11407; zabytki zaginęły.
Źródła: Anonim 1924; C. Engel 1929a; 1929b; K. Raddatz 1999, 189, ryc. 11:5–10; A. Cieśliński 2000, 60; O.A. Radûš, K.N. Skvorcov 2008, 142, ryc. 8; R. Madyda-Legutko 2011, 142; M. Schmiedehelm 2011, 145; J. Andrzejowski, R. Madyda-Legutko 2013, 12, 19, ryc. 4:9; 2018, 61 przyp. 30, 71, ryc. 2:c, 4:2; R. Grenz, spuścizna, książka 75; H. Jankun, spuścizna; M. Schmiedehelm, spuścizna 7.13d.1084, 7.25.47.189, 7.25.51.42, 7.25.51.44; SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 24–25, 41–43, 50–53.

16. Obiekt 11 (*34,5 m S; 70,5 m E*)
Opis: Grób ciałopalny jamowy; na głęb. 70 cm, pod warstwą humusu, strop jamy grobowej o średn. 55 cm; jama w przekroju nieckowata, o miąższości ok. 15 cm (Ryc. 23:1), z zagłębieniem w środkowej części, miąższości ok. 15 cm; w jamie niewielka ilość przepalonych kości i wyposażenie **(1, 2)**.
Inwentarz: 1. Dolna część niewielkiej przystawki glinianej. **2.** Fragmenty żelaznego przedmiotu przylegające do pozostałości szklanych paciorków.
Datowanie: (?).
Zbiory: PM, nr inw. VII,243,11407 (?); zabytki zaginęły.
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 26, 45.

17. Obiekt 12 (*35,7 m S; 71,6 m E*)
Opis: Grób popielnicowy; strop jamy grobowej w planie owalny, o wym. 45×40 cm; w jamie niemal całkowicie zniszczona popielnica **(1)** zawierająca niewielką ilość przepalonych kości.
Inwentarz: 1. Zniszczona popielnica gliniana (Ryc. 16:4); najw. średn. ok. 18 cm.
Datowanie: (?).
Zbiory: PM, nr inw. VII,243,11407 (?); zabytek zaginął.
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 27, 45.

18. Obiekt 13 (*41,9 m S; 70,55 E*)
Opis: Grób popielnicowy tzw. czysty; granice jamy grobowej nie były czytelne; poza popielnicą kilka niewielkich kamieni, które być może pierwotnie były związane z obiektem; popielnica **(1)** w górnej części zniszczona (Ryc. 16:2), wewnątrz duża ilość przepalonych kości, a przy krawędzi naczynia fragmenty żelaznych przedmiotów – być może sprzączki **(2)** i igły **(3)** (Ryc. 16:2 – oznaczone jako a).
Inwentarz: 1. Dolna część popielnicy glinianej; najw. średn. 23 cm, wys. 9–10 cm. **2.** Fragment lub fragmenty żelaznego przedmiotu (sprzączki?). **3.** Fragment lub fragmenty żelaznego przedmiotu (igły?).
Datowanie: (?).
Zbiory: PM, nr inw. VII,243,11407 (?); zabytki zaginęły.
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 28, 44.

19. Obiekt 14 (*35,6 m S; 47,2 m E*)
Opis: Grób popielnicowy z resztkami stosu; na głęb. 30–35 cm, pod warstwą humusu, strop jamy grobowej o średn. 65 cm; w jamie zgnieciona popielnica **(1)** (Ryc. 16:3), w jej górnej części przystawka **(2)**, a na dnie naczynia przepalone kości.
Inwentarz: 1. Zgnieciona gliniana popielnica wiadrowata (?) (*Eimerurne*?) z dookolną listwą plastyczną; najw. średn. 32 cm; **2.** Niewielka, niezdobiona przystawka gliniana.
Datowanie: fazy $B_2/C_1–C_{1a}$ – E (?).
Zbiory: PM, nr inw. VII,243,11407 (?); zabytki zaginęły.
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 29, 44.

[148] Rzemienia nie przedstawiono na rysunku sprzączki (Ryc. 21:6), ale fakt jego obecności został wspomniany przez Jankuhna w opisie zabytku (*m*[it] *Lederreste* – Jankun, spuścizna).
[149] Rzemienia nie przedstawiono na rysunku okucia (Ryc. 22:14), ale fakt jego obecności został wspomniany przez Jankuhna w opisie zabytku (*Br*[onze] + *Leder* – Jankun, spuścizna).

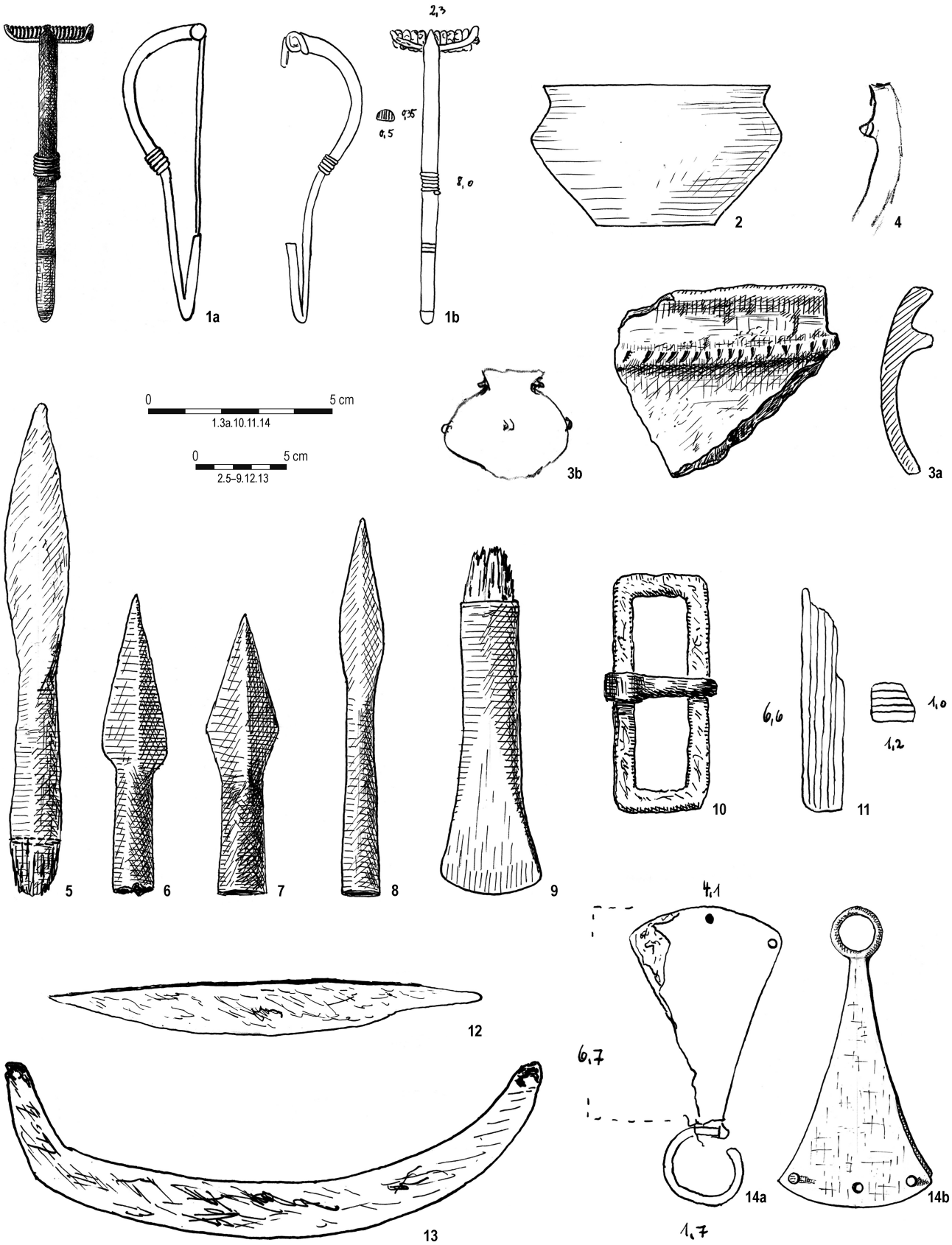

Ryc. 22. *Groß Friedrichsberg*, stan. 2. Pochówki 10b (3a.b), 10c (1a.b, 2, 4–9, 12, 13), 10d (10, 11, 14a.b). Brąz (1, 14), glina (2–4), żelazo/drewno (5, 9), żelazo (6–8, 10, 12, 13), drewno (11). 4 – bez skali. Wg: R. Grenz, Spuścizna

Fig. 22. *Groß Friedrichsberg*, site 2. Burials 10b (3a.b), 10c (1a.b, 2, 4–9, 12, 13) and 10d (10, 11, 14a.b). Bronze (1, 14), clay (2–4), iron/wood (5, 9), iron (6–8, 10, 12, 13), wood (11). 4 – not to scale).After: R. Grenz, Spuścizna

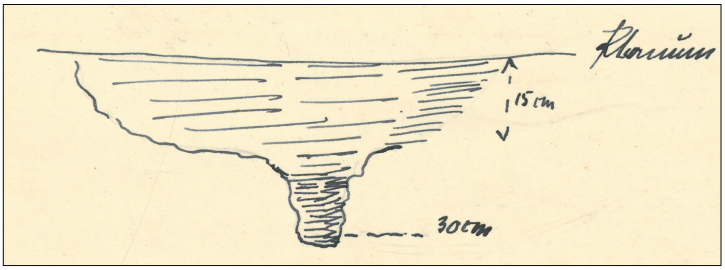

1

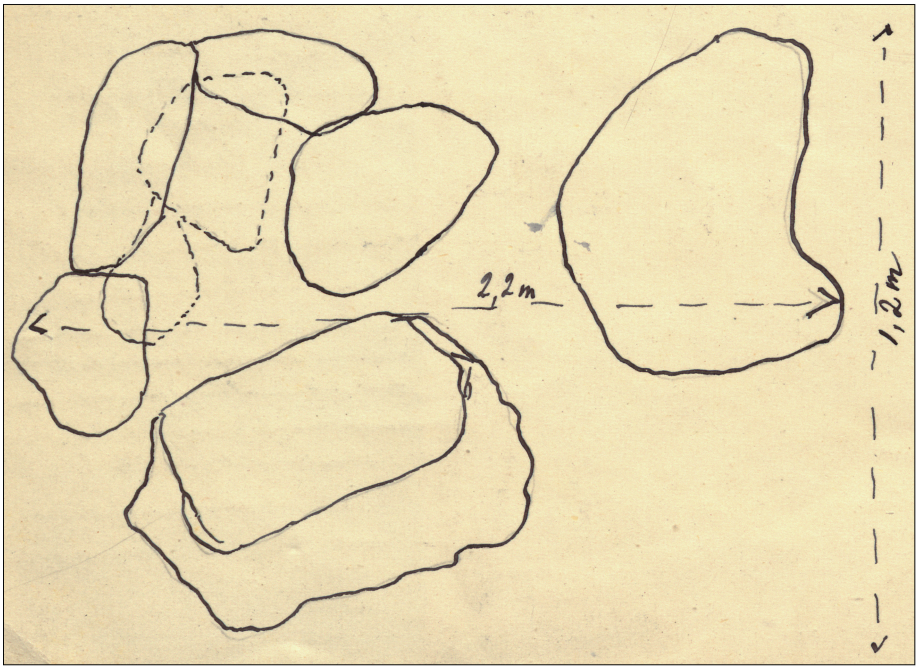

2

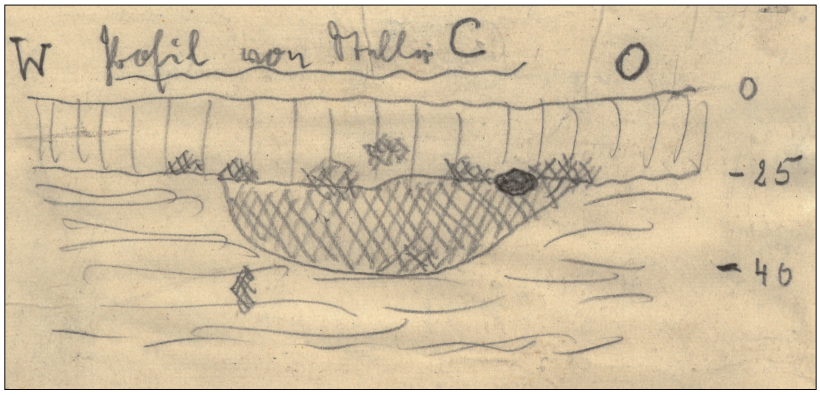

3

Ryc. 23. *Groß Friedrichsberg*, stan. 2. Obiekty 11 (1), 18 (2) i C (3) (bez skali). Wg: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01 (skany w skali 1:2)

Fig. 23. *Groß Friedrichsberg*, site 2. Features 11 (1), 18 (2) and C (3) (not to scale). After: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01 (scanned in 1:2)

20. Obiekt 15 (*29,8 m S; 59,2 m E*)

Opis: Zniszczony grób popielnicowy; 20–25 cm pod powierzchnią gruntu dno zniszczonej popielnicy, zawierającej jedynie czarną ziemię.

Inwentarz: 1. Fragmenty popielnicy glinianej; najw. (?) średn. zachowanej części 22 cm.

Datowanie: (?).

Zbiory: PM, nr inw. VII,243,11407 (?); zabytki zaginęły.

Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 30, 47.

21. Obiekt 16 (*30,1 m S; 56,2 m E*)

Opis: Zniszczony grób popielnicowy; na głęb. ok. 25 cm, pod warstwą humusu, strop owalnej jamy grobowej, o wym. 70× 50 cm (Ryc. 24:1); spąg na głęb. 60 cm; jama w przekroju półowalna; wypełnisko intensywnie czarne; na dnie jamy popielnica (**1**), której górna część była zniszczona przez orkę; w popielnicy duża ilość resztek stosu i kości (*Leichenbrand*), nad nimi, w górnej części naczynia, odwrócona do góry dnem przystawka (**2**; *Beigefäß umgekehrt*); w popielnicy, wbite ukośnie trzpie-

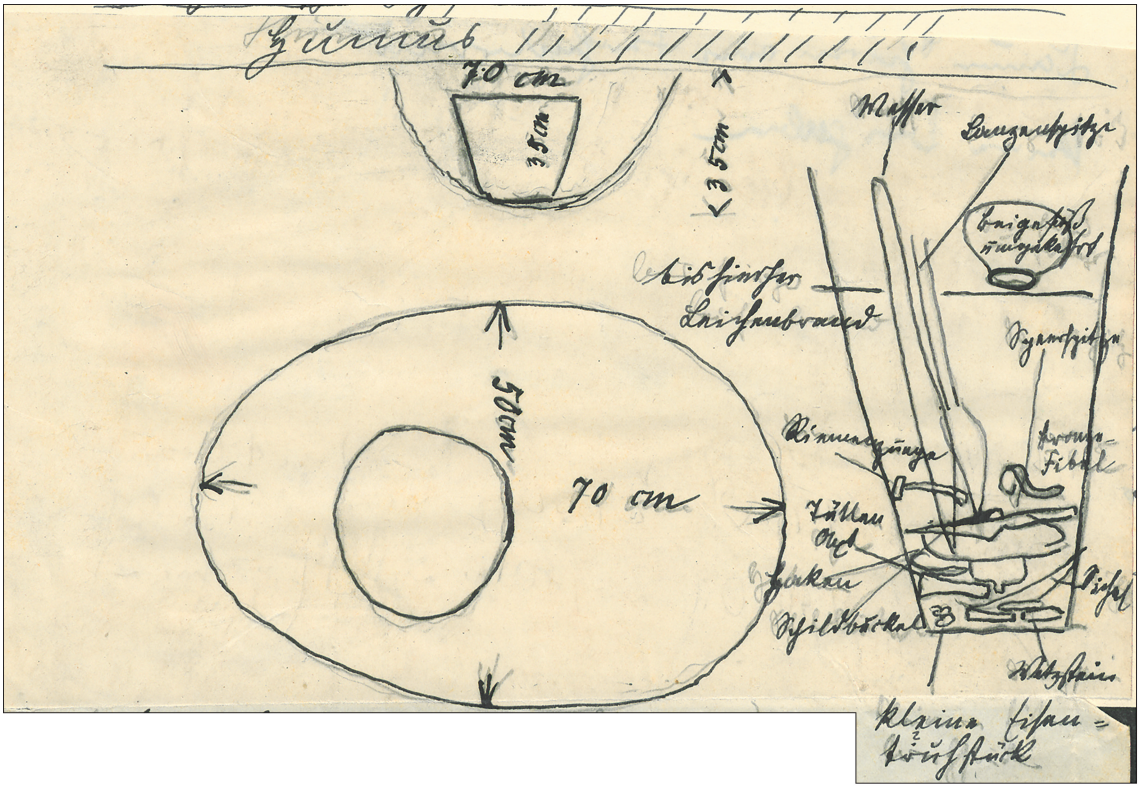

1

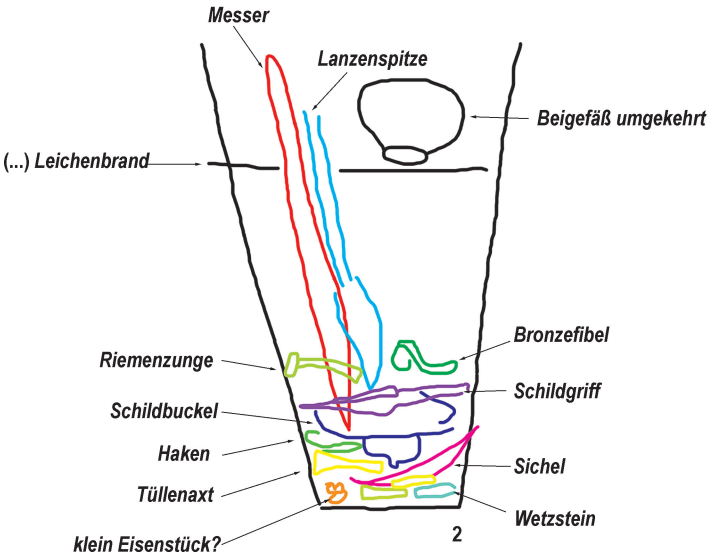

Ryc. 24. *Groß Friedrichsberg*, stan. 2.
Obiekt 16 (bez skali). Wg: SMB-SPK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01 (1; skan w skali 1:2).
Oprac: A. Chilińska-Früboes (2)

Fig. 24. *Groß Friedrichsberg*, site 2.
Feature 16 (not to scale). After: SMB-SPK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01 (1; scanned in 1:2).
Graphics: A. Chilińska-Früboes (2)

niami w dół, nóż (**16**; *Messer*) i grot (**11** lub **12**; *Lanzenspitze*); wśród resztek stosu, przy dnie naczynia fragment nieokreślonego przedmiotu (prawdopodobnie **18** lub **19**; *kleine Eisenstück?*), częściowo zachowana osełka (**17**; *Wetzstein*), sierp (**15**; *Sichel*), siekiera tulejowata (**14**; *Tüllenaxt*), klamra (**7**; *Haken*); powyżej, odwrócone kalotą do góry, częściowo zachowane umbo (**9**; *Schildbuckel*), na nim fragmenty imacza (**10**; *Schildgriff*), zapinka (**3**; *Bronzefibel*) i okucie końca pasa (**8**; *Riemenzunge*). Ponadto z popielnicy pochodzą także inne zabytki (**4–6, 13, 16**), które nie zostały narysowane w dokumentacji polowej.

Inwentarz: 1. Gliniana popielnica wiadrowata (*Eimerurne*), w górnej części zniszczona; wys. zachowanej części 26 cm. **2.** Przystawka gliniana. **3.** Średniej wielkości brązowa zapinka o konstrukcji kuszowatej, z podwiniętą nóżką, z guzkami na główce (*A*[rmbrust]*f*[ibel]*m*[it]*u*[umgeschlagenem]*F*[uß] *u.*[nd] *Kopfen, mittlere Grosse*)[150]. **4.** Żelazna zapinka o konstrukcji kuszowatej, z podwiniętą nóżką. **5.** Fragment spiralki, być może sprężyny zapinki (z zapinki nr 3 lub 4?). **6.** Żelazna oś sprężyny zapinki (z zapinki nr 3 lub 4?). **7.** Klamra (*Haken*). **8.** Okucie końca pasa. **9.** Uszkodzone umbo żelazne. **10.** Fragmenty

[150] M. Schmiedehelm, spuścizna 7.25.51.43.

imacza żelaznego. **11.** Żelazny grot. **12.** Żelazny grot. **13.** Niezidentyfikowany przedmiot żelazny (grot?). **14.** Żelazna siekiera tulejowata (*Tüllenaxt*). **15.** Żelazny sierp. **16.** Żelazny nóż. **17.** Fragment osełki. **18.** Fragment pustego w środku, żelaznego przedmiotu o kwadratowym przekroju. **19.** Fragment niewielkiego żelaznego przedmiotu o łódkowatym kształcie.
Datowanie: faza C_1 (?).
Zbiory: PM, nr inw. VII,243,11407 (?); zabytki zaginęły.
Źródła: M. Schmiedehelm, spuścizna 7.25.51.43; SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 30–31, 47.

22. Obiekt 17 (*28,9 m S; 53,3 m E*)
Opis: Grób popielnicowy; 35 cm pod powierzchnią gruntu, pod warstwą humusu, strop jamy grobowej o średn. 40 cm; spąg na głęb. 55 cm; w jamie popielnica **(1)** niemal całkowicie zniszczona przez orkę, przy wylewie znajdowała się osełka **(2)**; w obiekcie znaleziono niewielką ilość przepalonych kości.
Inwentarz: 1. Zniszczona popielnica gliniana; najw. (?) średn. zachowanej części 27 cm. **2.** Osełka kamienna (*Wetzstein*).
Datowanie: (?).
Zbiory: PM, nr inw. VII,243,11407 (?); zabytki zaginęły.
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 31, 46.

23. Obiekt 18 (*29,8 m S; 51 m E*)
Opis: Bruk o wym. ok. 220×120 cm (NEE-SWW; *Steinpackung in O.N.O. – W.S.W. Richtung*) (Ryc. 23:2), złożony z dużych kamieni, zalegających na głęb. 30–95 cm; w SW części kamienie zalegały nieco głębiej.
Inwentarz: brak.
Datowanie: (?).
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 33, 46.

24. Obiekt 19 (*29,4 m S; 50,5 m E*)
Opis: Grób popielnicowy; 45 cm pod powierzchnią gruntu, pod warstwą humusu, strop jamy grobowej o średn. 70 cm; spąg na głęb. 70 cm; jama w przekroju nieckowata; na dnie jamy popielnica **(1)** silnie zniszczona przez orkę; na dnie naczynia znajdowało się niewiele przepalonych kości i dwie grudki brązu **(2)**.
Inwentarz: 1. Popielnica bardzo zniszczona przez orkę; najw. średn. zachowanej części 40 cm. **2.** Dwie niewielkie kuliste grudki brązu; średn. ok. 3 cm.
Datowanie: (?).
Zbiory: PM, nr inw. VII,243,11407 (?); zabytki zaginęły.
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 35, 49.

25. Obiekt 20 (*28,8 m S; 47,8 m E*)
Opis: Grób popielnicowy (Ryc. 16:5); 25 cm pod powierzchnią gruntu, pod warstwą humusu, strop jamy grobowej o średn. 75 cm; spąg na głęb. 80 cm; jama w przekroju półowalna; na dnie jamy popielnica **(1)**, na dnie naczynia przepalone kości i wyposażenie **(2–8)**, ponadto, w środku naczynia tkwił duży kamień (*In der Mitte der Urne größer Stein*).
Inwentarz: 1. Gliniana popielnica wiadrowata (*Eimerurne*) – naczynie o wysoko umieszczonym łagodnym załomie i wysokiej szyi; wys. 55 cm. **2.** Trzy żelazne wisiorki dzwoneczkowate. **3.** Trzy żelazne sprzączki. **4.** Trzy fragmenty przedmiotów żelaznych. **5.** Gliniany przęślik o dwustożkowatym kształcie. **6.** Fragment żelaznych szczypczyków.
Datowanie: fazy C_1–C_2 (?).
Zbiory: PM, nr inw. VII,243,11407; zabytki zaginęły.
Źródła: M. Schmiedehelm, spuścizna 7.25.51.43; SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 36, 48.

26. Obiekt 21 (brak koordynatów)
Opis: Zniszczony grób popielnicowy; w jamie znaleziono przepalone kości, fragmenty popielnicy **(1)** i zapinkę **(2)**.
Inwentarz: 1. Fragmenty glinianej popielnicy. **2.** Brązowa zapinka 1. serii V grupy Almgrena, o grzebykach pokrytych żelazem.
Datowanie: faza B_2/C_1–C_{1a}.
Zbiory: PM, nr inw. VII,243,11407; zabytki zaginęły.
Źródła: Anonim 1924; M. Schmiedehelm, spuścizna 7.25.47. 189, 7.25.51.43; SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 48.

27. Obiekt 21a (brak koordynatów)
Opis: Niewielkie naczynie **(1)** stojące w calcu; nie znaleziono ani resztek stosu, ani kości.
Inwentarz: 1. Niewielkie naczynie gliniane.
Datowanie: (?).
Zbiory: PM, nr inw. VII,243,11407 (?); zabytek zaginął.
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 48.
Uwagi: Zdaniem Engla obiekt był grobem.

28. Obiekt A (*29,6 m S; 46,8 m E*)
Opis: Zniszczony grób (?); jama wypełniona resztkami stosu; 25 cm pod powierzchnią gruntu, pod warstwą humusu strop jamy o średn. 40 cm; spąg jamy na głęb. ok. 35 cm, poniżej stopiony piasek; w obiekcie nie znaleziono ani kości, ani wyposażenia; w obiekcie znaleziono dwa kamienie o średn. ok. 20 cm.
Inwentarz: brak.
Datowanie: (?).
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 16, 38.

29. Obiekt B[151] (*32,6 m S; 44,8 m E*)
Opis: Zniszczony grób (?); w centrum jamy na głęb. 30 cm kamień o średn. ok. 15 cm.
Inwentarz: brak.
Datowanie: (?).
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 16, 38.

30. Obiekt C (*33,3 m S; 43,9 m E*)
Opis: Zniszczony grób (?); w centrum jamy kamień o średn. ok. 8 cm; strop jamy na głęb. ok. 25 cm, pod warstwą humusu, spąg na głęb. ok. 40 cm; jama w przekroju nieckowata (Ryc. 23:3).
Inwentarz: brak.
Datowanie: (?).
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 16, 38.

31. Obiekt D (*34,5 m S; 43,3 m E*)
Opis: Zniszczony grób (?); w centrum jamy płaski, czarny kamień o średn. ok. 10 cm; strop jamy na głęb. ok. 30 cm, pod powierzchnią gruntu, spąg na głęb. ok. 42 cm; średn. jamy w stropie 35 cm.
Inwentarz: brak.

[151] Obiekty B–E Engel określił jako odpowiadające obiektowi A (*ebenso wie A* – SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 16, 38).

Datowanie: (?).
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 16, 38.

32. Obiekt E (*25,4 m S; 43 m E*)
Opis: Zniszczony grób (?); w jamie dwa kamienie.
Inwentarz: brak.
Datowanie: (?).
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 23, 41.

33. Obiekt F (*35 m S; 45,5 m E*)
Opis: Na głęb. 35 cm naczynie (**1**).
Inwentarz: 1. Niewielkie naczynie gliniane.
Datowanie: (?).
Zbiory: PM, nr inw. VII,243,11407; zabytek zaginął.
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 28, 44.

34. Obiekt G (*45,5 m S; 46,3 m E*)
Opis: Na głęb. 50 cm fragmenty ceramiki.
Inwentarz: 1. Fragmenty ceramiki.
Datowanie: (?).
Zbiory: PM, nr inw. VII,243,11407 (?); zabytki zaginęły.
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 29, 44.

35. Obiekt H (*28,8 m S; 58,1 m E*)
Opis: Zniszczony grób ciałopalny; na głęb. 30 cm pod powierzchnią gruntu strop kolistej jamy grobowej o średn. 40 cm; spąg na głęb. 50 cm; jama w przekroju nieckowata, w niej nieliczne przepalone kości.
Inwentarz: brak.
Datowanie: (?).
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 33, 49.

36. Obiekt I (*28,2 m S; 55,6 m E*)
Opis: Zniszczony grób ciałopalny; na głęb. 35 cm pod powierzchnią gruntu strop jamy grobowej o wym. 40×35 cm; spąg na głęb. 45 cm; jama w przekroju nieckowata, w niej przepalone kości.
Inwentarz: brak.
Datowanie: (?).
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 34, 49.

37. Obiekt K (*29 m S; 67,1 m E*)
Opis: Grób ciałopalny zniszczony przez orkę; na głęb. 30 cm pod powierzchnią gruntu strop jamy o średn. 100–120 cm; spąg na głęb. 50 cm; w jamie przepalone kości.
Inwentarz: brak.
Datowanie: (?).
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 34, 49.

38. Obiekt L (*28 m S; 67,9 m E*)
Opis: Zniszczony grób ciałopalny[152].
Inwentarz: brak.
Datowanie: (?).
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 34, 49.

[152] Obiekt L Engel określił jako odpowiadający obiektowi I (*Brandgrube wie I* – SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 49).

39. Obiekt M (*24,5 m S; 9,6 m E*)
Opis: Grób ciałopalny; w obiekcie znajdowały się przepalone kości.
Inwentarz: brak.
Datowanie: (?).
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 34, 49.

40. Obiekt N (*25,8 m S; 9,4 m E*)
Opis: Grób ciałopalny; w obiekcie znajdowały się przepalone kości.
Inwentarz: brak.
Datowanie: (?).
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/01, 34, 49.

Analiza zabytków

Zapinki

W obiekcie 21 odkryto brązową zapinkę należącą do 1. serii V grupy Almgrena, o grzebykach pokrytych żelazem (V/26.2). Analogiczne fibule uznawane są za zabytki przewodnie kultury Dollkeim-Kovrovo w fazie $B_2/C_1–C_{1a}$[153]. Egzemplarze znajdowane w tym regionie najczęściej były brązowe, ale ich grzebyki zdobiono żelaznym tauszowaniem[154], co odpowiada zapince z *Groß Friedrichsberg*.

Z pochówku 10a pochodzi uszkodzona, brązowa zapinka typu Almgren 137, o żelaznej osi (V/15.3; Ryc. 21:2). Fibule o kolankowato wygiętym kabłąku są dość zróżnicowane[155]. Stanowią częste znaleziska na terenie kultury Dollkeim-Kovrovo[156] i uznawane są za jeden z wyznaczników 2. fazy tej kultury, synchronizowanej z fazą $B_2/C_1–C_{1a}$[157]. Umieszczanie żelaznych osi w brązowych zapinkach o kolankowato wygiętych kabłąkach (typów 132 i 137) zaobserwowano u niemal wszystkich egzemplarzy pochodzących z terenu kultury Dollkeim-Kovrovo[158]. W pochówku 10a znaleziono także drugą

[153] W. Nowakowski 1996, 50–51, tabl. 107.
[154] M. Schmiedehelm 2011, 86; A. Chilińska-Früboes 2021, 206, przyp. 27. Np. dawn. *Drusken*, kurhan 5 (A. Chilińska-Früboes 2020, 331 – tam dalsza lit.); Hrustal'noe, grób XXXIa (2 egz. – H. Jankuhn, spuścizna; por. G. Bujack 1889, 279), grób XXXVII (2 egz. – A. Chilińska-Früboes 2020, 141–142, tabl. 368:3.4 – tam dalsza lit.) i grób XLI (41) (2 egz. – H. Jankuhn, spuścizna; por. G. Bujack 1889, 280–281); Povarovka, grób D (K. Raddatz 1993, ryc. 1:3); Primorskoe-Novoe (2 egz. – K.N. Skvorcov 2012, 119–120, ryc. 8:1.2); dawn. *Rogehnen*, grób 102 (H. Jankuhn, spuścizna); dawn. *Tengen*, grób 33 (R. Klebs 1877, 58, tabl. II:3); Tûlenino, grób 170 (2 egz. – A. Chilińska-Drapella 2010, 20, tabl. 35:a – tam dalsza lit.); Ušakovo, stan. 2 (3 egz. – K.N. Skvorcov 2012, 113, ryc. 4:a1–3).
[155] O. Almgren 1897, 69–70, 186.
[156] A. Cieśliński 2000, 60.
[157] W. Nowakowski 1996, 50, tabl. 107.
[158] Por. A. Cieśliński 2000, 60 – tam dalsza lit. Np. Elanovka, grób 44 (H. Jankuhn, spuścizna; por. A. Cieśliński 2000, 60 – tam dalsza lit.); Gračëvka, grób C7 (H. Jankuhn, spuścizna; por. A. Cieśliński 2000, 60); dawn. *Kunterstrauch*, grób II (H. Jankuhn, spuścizna; por.

fibulę – zniszczoną, o konstrukcji kuszowatej, z podwiniętą nóżką (V/15.4, Ryc. 21:3). Wykonano ją z brązu, zaś konstrukcja zapięcia najpewniej była żelazna. Egzemplarz ten prawdopodobnie odpowiadał typowi Almgren 161. Obie wspomniane fibule z pochówku 10a prawdopodobnie spinały strój mężczyzny, za czym przemawiają znalezione nieopodal elementy uzbrojenia i sprzączka z podwójnym kolcem, uznawana za element stroju wojowników (patrz niżej). W tym samym grobie, lecz w innym pochówku (10c), odkryto kolejną zapinkę typu Almgren 161 – brązową, być może o żelaznej konstrukcji zapięcia (V/15.17, Ryc. 22:1). Także ona zapewne spinała pierwotnie strój mężczyzny.

Zapinki z podwiniętą nóżką znaleziono również w obiekcie 16, niestety, znane są one tylko z krótkich wzmianek. Jedną (V/21.3) wykonano z brązu, a na jej główce znajdowały się guzki. Jej klasyfikacja typologiczna nie jest możliwa. Druga zapinka była żelazna (V/21.4). Żelazne fibule 1. serii VI grupy Almgrena wywodzą się z obszaru kultury przeworskiej, ale szybko stały się formą interregionalną, licznie występując także na terenie kultury Dollkeim-Kovrovo[159]. Większość egzemplarzy znanych z zachodniobałtyjskiego kręgu kulturowego odpowiada typom Almgren 161–162; podobnie jak fibula z *Groß Friedrichsberg* znane są one głównie z krótkich wzmianek[160]. Na obszarze kultury Dollkeim-Kovrovo zabytki te występowały przede wszystkim *w późniejszym odcinku stadium C_{1a} i stadium C_{1b}*[161]. Prawdopodobnie taką chronologię należy przyjąć dla omawianego egzemplarza. W tym samym grobie odkryto żelazną oś zapinki (V/21.6) oraz być może fragment sprężyny (V/21.5), które mogły być elementami jednej ze wspomnianych fibul. Z *Groß Friedrichsberg* pochodzi jeszcze jedna zapinka z podwiniętą nóżką, stanowiąca znalezisko luźne (V/3).

Elementy pasa

W pochówku 10a odkryto brązową **sprzączkę** typu G43, być może o żelaznej osi (V/15.6, Ryc. 21:6). Sprzączki z podwójnym kolcem były popularnym elementem stroju wojowników w środkowoeuropejskim *Barbaricum* w stadium B_{2b} i fazie B_2/C_1[162]. Wykonywano je zwykle z żelaza, znacznie rzadziej z brązu, przy czym egzemplarze brązowe skupiały się przede wszystkim na terenie zachodniobałtyjskiego kręgu kulturowego, na wyspach duńskich i na Jutlandii, podczas gdy na terenie kultury przeworskiej dominowały egzemplarze żelazne[163]. Brązowe sprzączki z podwójnym kolcem datowane są od późnego stadium fazy B_2 po stadium C_{1a}, jednak większość pochodzi z fazy B_2/C_1–C_{1a}[164]. Sprzączkom tym najczęściej towarzyszyły duże okucia końca pasa, często zakończone pierścieniem[165]. Podobne okucie, zbliżone do odmiany III.5.2[166], znaleziono także w omawianym grobie 10 w *Groß Friedrichsberg* (V/15.32, Ryc. 22:14), zostało ono jednak przypisane do inwentarza innego pochówku (10d) – leżało w pobliżu czaszki konia, podczas gdy sprzączka typu G43 znajdowała się wyżej, w popielnicy (10a)[167]. Prawdopodobnie doszło do przemieszania zabytków w wyniku nieumiejętnej eksploracji obiektu przez robotników i w rzeczywistości okucie końca pasa i sprzączka z podwójnym kolcem należały do stroju jednej osoby. Okucia odmiany III.5.2 znane są głównie z grobów mężczyzn, z terenu kultury przeworskiej, gdzie występowały w fazach B_{2b}–C_{1a}[168], natomiast nie są znajdowane w grobach końskich. Egzemplarze z terenu kultury bogaczewskiej przypominają okucia przeworskie i zwykle są żelazne[169]. Wykonane z brązu okucie odkryte w *Groß Friedrichsberg* należy do mniejszych egzemplarzy tej odmiany.

Ponadto w pochówku inhumacyjnym (10c), znaleziono nieokreśloną typologicznie sprzączkę (V/15.18). Dwie kolejne sprzączki odkryto w tym samym obiekcie, w pochówku końskim (10d). Jedną z nich należy zaklasyfikować do typu G1 (V/15.30, Ryc. 22:10), jednak sprzączki tego typu są mniejsze (ok. 2–3×3–4 cm[170]) niż omawiany egzemplarz (ok. 7×3 cm). Być może jej duże wymiary mogą być wytłumaczone tym, że nie stanowiła ona elementu stroju, a pochodziła od uprzęży końskiej. Sprzączki typu G1 występowały w kręgu kultur zachodniobałtyjskich w fazach B_2–C_{1b}, zaś datowanie omawianego egzemplarza należy określić na fazę B_2/C_1–C_{1a}. Z tego samego pochówku pochodzi jeszcze jedna żelazna sprzączka (V/15.31), znana jedynie z krótkiej wzmianki. Kolejną sprzączkę odkryto w obiekcie 6 (V/11.2), niestety wiadomo jedynie, że była żelazna i nieduża. W grobie 8 znaleziono natomiast przedmiot określony przez Engla jako *Gürtelschließe* (V/13.3). Najpewniej była to sprzączka, chociaż nie można wykluczyć klamry. Z tego samego grobu pochodzi także fragment ramy żelaznej sprzączki (V/13.4). Oba zabytki nie są starsze niż faza B_2/C_1–C_{1a},

J. Heydeck 1909, 214; A. Cieśliński 2000, 60).

[159] W. Nowakowski 1994, 376–377, ryc. 7–8; J. Andrzejowski, A. Cieśliński 2007, 304–305, ryc. 26; W. Nowakowski 2001.

[160] W. Nowakowski 1994, 376; 1995, 33.

[161] W. Nowakowski 1995, 34.

[162] R. Madyda-Legutko 1987, 85–87, 91; 1990; W. Nowakowski 1991, 54; 1994, 374; J. Andrzejowski, R. Madyda-Legutko 2013, 6, ryc. 1.

[163] J. Andrzejowski, R. Madyda-Legutko 2013, 8, ryc. 1.

[164] J. Andrzejowski, R. Madyda-Legutko 2013, 10.

[165] J. Andrzejowski, R. Madyda-Legutko 2013, 6; 2018, 63, listy 1–2, ryc. 2, 4–5.

[166] R. Madyda-Legutko 2011, 49.

[167] J. Andrzejowski, R. Madyda-Legutko 2013, 6; 2018, lista 1, nr 15.

[168] R. Madyda-Legutko 2011, 50, 52–55.

[169] R. Madyda-Legutko 2011, 50–51, mapa 12.

[170] R. Madyda-Legutko 1987, 46.

ponieważ w obiekcie znaleziono popielnicę wiadrowatą (*Eimerurne*), a tego typu naczynia pojawiły się dopiero wówczas i były w użyciu jeszcze w późnej fazie okresu wędrówek ludów[171].

Aż trzy żelazne sprzączki pochodzą z obiektu 20 (V/25.3–5). Towarzyszące im przedmioty sugerują, że były one związane ze strojem kobiety. Są to m.in. wisiorki dzwoneczkowate. Ozdoby te były popularne na terenie kultury Dollkeim-Kovrovo przede wszystkim w fazach C_1–C_2[172] i najpewniej takie datowanie należy przyjąć do omawianego obiektu. Fragmenty niezidentyfikowanego przedmiotu żelaznego (V/18.2), być może sprzączki, znaleziono też w obiekcie 13, jednak brak informacji uniemożliwia zweryfikowanie tego przypuszczenia.

Z obiektu 3 pochodzi fragment niewielkiego brązowego **okucia końca pasa** (V/8.3). Na podstawie inwentarza tego obiektu z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że okucie to stanowiło element pasa noszonego przez mężczyznę. Kolejne okucie końca pasa odkryto w obiekcie 16 (V/21.8). Również ono najpewniej było związane ze strojem mężczyzny. Towarzyszyła mu klamra (V/21.7), która prawdopodobnie ów pas spinała. Jak już wspominano, datowanie obiektu przypada na fazę C_1.

Ozdoby

W obiekcie 5 odkryto fragment kabłąka brązowej **bransolety** zdobiony pasami pseudofiligranu (V/10.2, Ryc. 15:3). Prawdopodobnie pierwotnie bransoleta ta miała wąskie, profilowane końce. Analogiczne ozdoby występowały na terenie kultury Dollkeim-Kovrovo w fazie B_2, sporadycznie przeżywając się jeszcze w fazie B_2/C_1–C_{1a}[173]. Z kolei z pochówku 10a pochodzi **pierścionek** grupy I (V/15.5, Ryc. 21:5). Towarzyszące mu wyposażenie pozwala datować go na fazę B_2/C_1–C_{1a}. Brązowe, spiralnie zwinięte kółko (V/13.2) z obiektu 8 może być pierścionkiem grupy VI i jego chronologię można określić jedynie szeroko – na fazy B_2/C_1–C_{1a} – E. Z kolei w obiekcie 9 odkryto niewielkie brązowe kółko z tarczką ze spiralnie zwiniętego drutu (V/14.3), które z dużym prawdopodobieństwem należy uznać za pierścionek typu 16. Były one dość popularne na terenie zachodniobałtyjskiego kręgu kulturowego[174]; w kulturze Dollkeim-Kovrovo uznawane są za jeden z wyznaczników fazy C_2[175].

Z cmentarzyska pochodzą także liczne **elementy kolii**. W obiekcie 20 znaleziono trzy wisiorki dzwoneczkowate (V/25.2), które – jak wspominano na terenie kultury Dollkeim-Kovrovo były popularne przede wszystkim w fazach C_1–C_2[176]. Na stanowisku odkryto także kilka szklanych paciorków, niestety znanych jedynie ze wzmianek. Trzy paciorki – dwa niebieskie (V/12.2–3) i jeden żółty (V/12.4) znaleziono w obiekcie 7. Co najmniej cztery paciorki (V/13.8–9), w tym dwa o rudawej barwie, a także fragmenty szkła (V/13.10–11), które zapewne były pozostałością po paciorkach, pochodzą z obiektu 8. W tym samym grobie znaleziono także dwa paciorki gliniane (V/13.7) i brązową sprężynkę (V/13.5), być może także stanowiącą element kolii. Fragmenty szklanych paciorków odkryto także w obiekcie 11 – przylegały one do fragmentu niezidentyfikowanego przedmiotu żelaznego (V/16.2). Z omawianego cmentarzyska znane są także przynajmniej trzy paciorki bursztynowe. Jeden z nich pochodzi z obiektu 9 (V/14.4, Ryc. 15:4). Znany jest jedynie z krótkiej wzmianki i szkicu, który daje podstawy do zaklasyfikowania go do typu 400. Znaleziska egzemplarzy tego typu koncentrują się przede wszystkim na terenie zachodniobałtyjskiego kręgu kulturowego, gdzie datowane są głównie na fazę D[177]. Znacznie wcześniej, bo już w fazie B_2/C_1, pojawiły się jednak w kulturze wielbarskiej[178]. Egzemplarz z *Groß Friedrichsberg*, w oparciu o towarzyszący mu inwentarz, z dużym prawdopodobieństwem należy datować na fazę C_2. Ponadto z tej nekropoli pochodzą dwa duże bursztynowe paciorki w kształcie krążków – oba stanowią znaleziska luźne (V/4). Być może należały do grupy XXX. Zabytki te mają długotrwałą chronologię – występowały przez cały okres wpływów rzymskich i okres wędrówek ludów[179].

Uzbrojenie, narzędzia i inne zabytki

Z *Groß Friedrichsberg* pochodzą przynajmniej trzy **umba**. W pochówku 10a znaleziono egzemplarz typu 5 (V/15.9, Ryc. 21:4). Odpowiada on egzemplarzom przeworskim z fazy B_1[180], a także typowi 1. umb skandynawskich, występujących w późniejszym odcinku fazy B_1 i we wczesnej fazie B_2[181]. Na terenie kultury Dollkeim-Kovrovo podobne umba znane są również ze stadium B_{2b}[182], przy czym egzemplarz z *Groß Friedrichsberg* byłby jednym z najpóźniej datowanych egzemplarzy typu Jahn 5, ponieważ jego datowanie przypada na fazę B_2/C_1–C_{1a}. Kolejne umbo odkryto w obiekcie 16 (V/21.9). Niestety, znane jest jedynie z krótkiej wzmianki, która nie pozwala na jego klasyfikację typologiczną, ale towarzyszący inwentarz wskazuje, że należy je datować na fazę C_1. Również tylko ze wzmianki znane jest umbo odkryte w obiekcie

[171] W. Nowakowski 1996, 60–61.
[172] M. Woźniak 2013, 52 – tam dalsza lit.
[173] A. Chilińska-Drapella 2010, 10 – tam dalsza lit.; A. Chilińska-Früboes 2020, 2, przyp. 4, 289, 292.
[174] K. Czarnecka 1989, 13.
[175] W. Nowakowski 1996, 52, tabl. 107.
[176] M. Woźniak 2013, 52 – tam dalsza lit.
[177] M. Tempelmann-Mączyńska 1985, 68–69, tabl. 63.
[178] M. Tempelmann-Mączyńska 1985, 69.
[179] M. Tempelmann-Mączyńska 1985, 65–67.
[180] Patrz K. Godłowski 1992, 72.
[181] Patrz J. Ilkjær 1990, 272, ryc. 22:1.
[182] A. Chilińska-Früboes 2020, 216.

3 (V/8.3). Umbom z pochówku 10a i obiektu 16 towarzyszyły **imacze** (V/15.10, V/21.10). Pochodzący z pochówku 10a był podobno płaski i taśmowaty, co może sugerować, że był to egzemplarz typu Jahn 9, młodszej odmiany – z niewydzielonymi płytkami do nitów. Analogiczne zabytki na terenie kultury przeworskiej pojawiły się w stadium B_{2b}[183], w Skandynawii podobne imacze występowały w młodszym okresie wpływów rzymskich[184], natomiast na terenie kultury Dollkeim-Kovrovo były najpopularniejsze w młodszym okresie wpływów rzymskich[185], jednak znane są także ze stadium B_{2b}[186]. Imacza z grobu 16 nie można określić typologicznie, ale cały zespół datować należy na fazę C_1.

W tym samym obiekcie odkryto dwa lub trzy **groty** (V/21.11–13?; Ryc. 24). Aż pięć grotów pochodzi z obiektu 10c: jeden zbliżony do typu II wg Kaczanowskiego (V/15.24, Ryc. 22:5), jeden do typu XII (V/15.27, Ryc. 22:8) i dwa do typu XVII (V/15.25–26, Ryc. 22:6.7) oraz dość krótki grot nieokreślony typologicznie (V/15.28). Należy jednak podkreślić, że wszystkie groty z omawianego obiektu zostały narysowane w sposób nieco wyidealizowany[187]. Groty typu II datowane są na fazy B_1–C_{1a}, jednak najwięcej egzemplarzy pochodzi z fazy B_2 i stadium C_{1a}[188]. Groty typu XII pojawiły się w fazie B_2, być może już w jej starszym odcinku, i datowane są po początki młodszego okresu wpływów rzymskich, jednak najliczniej występowały w fazie B_2/C_1[189]. Z kolei chronologia grotów typu XVII przypada na fazy B_2–C_2, jednak najwięcej egzemplarzy łączonych jest z fazą C_1[190].

Noże znaleziono jedynie w obiektach 10 (V/15.19–21, Ryc. 22:12) i 16 (V/21.16). Jeden z nich (V/15.21) miał być owinięty materiałem organicznym – być może łykiem. Jak dotąd z terenu kultury Dollkeim-Kovrovo podobne wypadki nie są znane.

Na cmentarzysku odkryto także dwa **sierpy**. Jeden (V/15.23, Ryc. 22:13) znajdował się w obiekcie 10c i wraz z jednym z grotów (V/15.28) złożono go u stóp zmarłego. Drugi sierp znaleziono w obiekcie 16 (V/21.15). Na terenie kultury Dollkeim-Kovrovo sierpy pojawiły się w stadium B_{2a}, jednak upowszechniły dopiero w młodszym i późnym okresie wpływów rzymskich, a najpóźniejsze egzemplarze datowane są na fazę D[191]. W tych samych obiektach z *Groß Friedrichsberg*, z których pochodzą sierpy, odkryto także **siekiery tulejowate** (V/15.22, V/21.14, Ryc. 22:9), bardzo popularne na terenie kultury Dollkeim-Kovrovo[192]. Ich najstarsze egzemplarze pojawiły się już w stadium B_{2a} i większość siekier pochodzi z wczesnego okresu wpływów rzymskich, jednak znane są także egzemplarze datowane na młodszy okres wpływów rzymskich[193]. W obiekcie 3 znaleziono **krzesak** (V/8.4), w obiekcie 16, datowanym najpewniej na fazę C_1, fragment **osełki** (V/21.17), kolejną osełkę odkryto w obiekcie 17 (V/22.2). Z pochówku 10d pochodzi przedmiot – najpewniej także osełka – ze skamieniałego drewna[194] (V/15.33, Ryc. 22:11). Z terenu kultury Dollkeim-Kovrovo znanych jest przynajmniej kilka takich narzędzi[195], które jednak nie zostały do tej pory opracowane. W źródłach archiwalnych i w literaturze niekiedy identyfikowane są jako osełki lub krzesaki. W obiekcie 20 znaleziono fragment **szczypczyków** (V/25.6) i **przęślik** o dwustożkowatym kształcie (V/25.5). Niestety, przedmioty te nie zachowały się, brak również ich dokumentacji. Pochodzą zapewne z faz C_1–C_2.

Z omawianego cmentarzyska znane są cztery **sesterce**. Dwa odkryto luźno (V/1.2): jeden został określony w źródłach jako sesterc Gordiana III, drugiego nie opisano. Dwa kolejne (określone w źródłach jako emisje Faustyny) znaleziono w pochówku 10a (V/15.8). Egzemplarze wspomnianych emisji są często znajdowane są na terenie kultury Dollkeim-Kovrovo[196]. Masowy napływ sesterców na te tereny rozpoczął się w fazie B_2/C_1–C_{1a} i trwał przez młodszy okres wpływów rzymskich[197]. Inwentarz pochówku 10a wskazuje, że należy datować go na fazę B_2/C_1–C_{1a}. Sesterc Gordiana III musi być późniejszy – analogiczne monety znane z zachodniobałtyjskiego kręgu kulturowego pochodzą z zespołów z faz C_{1a}–C_2[198].

W pochówku 10a znaleziono też żelazny pręt o długości ok. 17 cm i końcach zwiniętych w uszka (V/15.7, Ryc. 21:7). Jest to **pręt podbródkowy**[199] – element wędzidła[200]. Popularne na terenie kultury Dollkeim-Kovrovo uzdy zaopatrzone wędzidła z takimi prętami datowane są przede

[183] K. Godłowski 1977, 85–86; 1994, 169, ryc. 5.
[184] J. Ilkjær 1990, 286–287.
[185] B. Kontny 2015, 314.
[186] Patrz A. Chilińska-Früboes 2020, 126, tabl. 318:7.
[187] Obserwacja Pana dr. hab. prof. UW Bartosza Kontnego, któremu wdzięczna jestem za uwagi dotyczące grotów z omawianego pochówku.
[188] P. Kaczanowski 1995, 14–15.
[189] P. Kaczanowski 1995, 22.
[190] P. Kaczanowski 1995, 24.
[191] A. Chilińska-Früboes 2021, 211.
[192] B. Kontny 2016, 49, 52.
[193] A. Chilińska-Früboes 2021, 210–211.
[194] Inaczej krzemionka; za identyfikację surowca i uwagi na jego temat wdzięczna jestem Pani Joannie Roszkowskiej-Remin (Państwowy Instytut Geologiczny, Warszawa).
[195] Np. Hrustal'noe, grób IV–V (A. Chilińska-Früboes 2020, 138, tabl. 356:14; https://recherche.smb.museum/detail/2444883); Kostrovo, znal. luźne (A. Bezzenberger, F.E. Peiser 1914, 248; https://recherche.smb.museum/detail/2442193); Putilovo, MVF, nr inw. Pr 15582 (https://recherche.smb.museum/detail/2442960).
[196] A. Zapolska 2008, 184, diagram 4.
[197] A. Bursche 1992, 238; W. Nowakowski 1996, 51, 75, mapa 12.
[198] Patrz A. Zapolska 2012, 48, przyp. 118.
[199] Za tę identyfikację wdzięczna jestem Panu prof. dr. hab. Wojciechowi Nowakowskiemu (Instytut Historii Sztuki UW).
[200] Patrz T. Baranowski 1973, ryc. 1.

wszystkim na fazę B_2[201]. Podobne zabytki pochodzą także m.in. z terenu kultury bogaczewskiej[202]. W omawianym obiekcie w *Groß Friedrichsberg* pręt podbródkowy znaleziono w pobliżu pochówku popielnicowego (10a), wydaje się jednak, że był on pierwotnie związany z zalegającym niżej pochówkiem konia (10d), ale na skutek nieprawidłowej eksploracji obiektu doszło do przemieszania inwentarza. Jak już wspominano wyżej, najpewniej dotyczy to także przypisanego do pochówku konia okucia końca pasa, w rzeczywistości prawdopodobnie pochodzącego z zalegającego wyżej pochówku ludzkiego.

W obiekcie 6 znaleziono kółko z drutu brązowego (V/11.3), w obiekcie 13 fragment przedmiotu żelaznego, być może igły (V/18.3), z kolei niezidentyfikowane przedmioty metalowe odkryto w obiektach 8 (V/13.6 – żelazne), 10c (V/15.29 – żelazne), 16 (V/21.18–19 – żelazne), 19 (V/24.2 – grudki brązu) i 20 (V/25.6 – żelazne), natomiast w popielnicy z pochówku 10b – fragment bursztynu (V/15.12).

Ceramika

W większości obiektów znaleziono naczynia gliniane. Niektóre z nich były popielnicami, inne przystawkami, a funkcji wielu z nich nie udało się określić. Niestety, zachowały się szkice tylko nielicznych naczyń, a większość znana jest jedynie z krótkich wzmianek, które nie pozwalają na określenie ich wyglądu.

Najlepiej zadokumentowano naczynia z obiektu 10. W pochówku 10a znaleziono popielnicę z dwuotworowym uchem, zdobioną na załomie i powyżej niego rytym wzorem geometrycznym (V/15.1, Ryc. 21:1), oraz fragmenty ceramiki (V/15.2), być może od niej pochodzące. Na terenie kultury Dollkeim-Kovrovo naczynia z uchami wielootworowymi występowały przede wszystkim w fazach B_{2a} – B_2/C_1–C_{1a}[203]. W pochówku 10b znajdowała się duża popielnica (V/15.11, Ryc. 22:3b) z umieszczoną poniżej wylewu listwą plastyczną z nacięciami (Ryc. 22:3a) i równomiernie od siebie oddalonymi uszkami na brzuścu. Naczynia tej formy nie były popularne na terenie kultury Dollkeim-Kovrovo, ale znajdują analogie wśród znalezisk z Bornholmu[204]. Podobne naczynie znane jest z terenu kultury Dollkeim-Kovrovo, z Orehova[205]; wprawdzie jego datowanie budzi wątpliwości, ale prawdopodobnie przypada na młodszy okres wpływów rzymskich[206]. Z tego samego grobu z *Groß Friedrichsberg*, ale z innego pochówku (10c) pochodzi duża, zgnieciona przystawka, zdobiona pod wylewem nacinaną listwą plastyczną (V/15.13, Ryc. 22:4). Niestety, nie jest znany kształt tego naczynia, ale forma zdobienia sugeruje, że była to tzw. popielnica wiadrowata (*Eimerurne* – patrz niżej). W tym samym pochówku znajdowała się przystawka – misa o ostro załamanym brzuścu (V/15.14, Ryc. 22:2) i druga, zgnieciona przystawka, tak zniszczona, że nie można było określić jej kształtu (V/15.15), a także fragmenty przepalonej ceramiki (V/15.16).

W obiekcie 5 znaleziono popielnicę o łagodnie załamanym brzuścu (V/10.1, Ryc. 15:2), na podstawie pozostałych elementów wyposażenia datowaną w B_2 – B_2/C_1–C_{1a}. W kilku grobach rolę urn najprawdopodobniej pełniły tzw. popielnice wiadrowate (*Eimerurnen*[207]). Są to wysokie, liczące zwykle ponad 50 cm wysokości, naczynia, o wysoko umieszczonym załomie i zwykle wysokiej, cylindrycznej szyi[208]. Najczęściej wykonane są z gliny z gruboziarnistą domieszką, a ich powierzchnia jest chropowata. Na ogół mają ornamenty plastyczne – najczęściej listwę powyżej załomu brzuśca. Naczynia te na terenie kultury Dollkeim-Kovrovo pojawiły się w fazie B_2/C_1–C_{1a} i były w użytku jeszcze w fazie E, jednak największą popularnością cieszyły się w fazach C–D[209]. W *Groß Friedrichsberg* popielnice wiadrowate znaleziono w obiektach 1 (V/6.1, Ryc. 15:1), 8 (V/13.1, Ryc. 16:1), 9 (V/14.1), 16 (V/21.1, Ryc. 24), 20 (V/25.1, Ryc. 16:5), być może także w pochówku 10c (V/15.13, Ryc. 22:4) i obiekcie 14 (V/19.1, Ryc. 16:3). W popielnicy z obiektu 14 znajdowała się niewielka przystawka (V/19.2, Ryc. 16:3), nieokreślone przystawki towarzyszyły też popielnicom z grobów 9 (V/14.2) i 16 (V/21.2).

Popielnice lub ich fragmenty, znane jedynie ze wzmianek lub ze szkiców, które uniemożliwiają określenie kształtów naczyń, odkryto także w obiektach 2 (V/7.1), 3 (V/8.1), 4 (V/9.1), 6 (V/11.1), 7 (V/12.1), 12 (V/17.1, Ryc. 16:4), 13 (V/18.1, Ryc. 16:2), 15 (V/20.1), 17 (V/22.1), 19 (V/24.1) i 21 (V/26.1). Z kolei w obiektach 11 (V/16/1, Ryc. 23:1) i być może 21a (V/27.1) znajdowały się przystawki, jedno naczynie w obiekcie F (V/33.1), a w obiekcie G fragmenty ceramiki (V/34.1). Ponadto cztery niewielkie naczynia są znaleziskami luźnymi (V/5).

[201] Patrz W. La Baume 1944, ryc. 7a, 9; A. Chilińska-Früboes 2015, ryc. 2:2; 2020, tabl. 283:11a.

[202] Patrz J. Okulicz 1958, tabl. X:5.

[203] A. Chilińska 2009, 136. Jedno tak zdobione naczynie, pochodzące z Sireneva, grób 18, Otto Tischler datował na fazę C lub D (O. Tischler, H. Kemke 1902, 26, tabl. XXIV:6), jednak nie wiadomo, na jakiej podstawie, ponieważ pochodziło ze zniszczonego grobu i brak informacji o towarzyszącym mu wyposażeniu (por. SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 279/1, 109; SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 279/2, 9).

[204] M.B. Mackeprang 1943, 71–73, tabl. 31:2, 32; J-H. Bech 1996, 92–95, 121.

[205] A. Bezzenberger 1909, 48, tabl. X.

[206] A. Chilińska-Früboes 2020, 284.

[207] Patrz W. Nowakowski 1996, 60.

[208] Patrz O. Tischler, H. Kemke 1902, tabl. XXI, XXVIII.

[209] Por. W. Nowakowski 1996, 60–61.

Obrządek pogrzebowy i chronologia stanowiska

Analizowane stanowisko było cmentarzyskiem płaskim kultury Dollkeim-Kovrovo, zniszczonym w wyniku głębokiej orki, która naruszyła większość obiektów. Engel odkrył tu 35 obiektów, wśród których przeważały groby popielnicowe. Było ich 19 (obiekty 1–10, 12–17 i 19–21), przy czym w obiekcie 10 znajdowały się dwie popielnice (pochówki 10a i 10b). W pięciu lub sześciu grobach (obiekty 1, 8, 9, 14?, 16 I 20) popielnicowych urnami były duże naczynia wiadrowate, przy czym dwóm lub trzem z nich (obiekty 9, 14? i 16) towarzyszyły przystawki. Ponadto w pojedynczych grobach popielnicami były: naczynie z podwójnym uchem (pochówek 10a), naczynie zdobione listwą plastyczną, z uchami rozmieszczonymi dookoła brzuśca (pochówek 10b), oraz naczynie o baniastym brzuścu (obiekt 5). Wygląd pozostałych popielnic nie jest znany. Przynajmniej jeden z przebadanych obiektów należy interpretować jako grób ciałopalny jamowy (obiekt 11) – zawierał przystawkę. Sześć kolejnych obiektów (H, I, K, L, M, N) było grobami ciałopalnymi, ale nie można stwierdzić, czy popielnicowymi, czy jamowymi.

Na uwagę zasługuje obiekt 10, który oprócz wspomnianych już pochówków popielnicowych (10a i 10b) zawierał inhumacyjne pochówki człowieka (10c) i konia (10d). Są to jedyne takie pochówki odkryte w *Groß Friedrichsberg*. Szkielet człowieka zalegał pod brukiem kamiennym, na którym ustawiono wspomniane dwie popielnice. Poniżej niego znajdował się pochówek konia. Grób datowany jest na fazę $B_2/C_1–C_{1a}$.

Na terenie kultury Dollkeim-Kovrovo zwyczaj chowania koni wraz z wojownikami utrzymywał się od wczesnego okresu wpływów rzymskich po okres wczesnego średniowiecza[210]. Szczególnie rozpowszechniony był w fazie B_2[211]. Wówczas niemal zawsze kopano dużą, owalną jamę na osi północ-południe. Umieszczano w niej człowieka, z głową skierowaną na północ, a obok składano konia, z głową na południe. Tak datowane groby z pochówkami wojowników i koni są zwykle bogato wyposażone, co wskazuje na to, że były grobami elit[212]. Obiekty takie zanikają w młodszym okresie wpływów rzymskich[213]. Interesujące jest, że w omawianym grobie z *Groß Friedrichsberg* koń umieszczony został nie obok pochówku mężczyzny, a pod nim. Z terenu kultury Dollkeim-Kovrovo z okresu wpływów rzymskich znane są groby, gdzie konie składano pod pochówkami ludzkimi, a nie obok nich, jednak zwyczaj takiego grzebania koni na Półwyspie Sambijskim upowszechnił się dopiero w okresie wędrówek ludów[214]. Spośród grobów z okresu wpływów rzymskich znany jest mi grób 8 z Putilova, z fazy B_2[215], a w Luninie odkryto aż pięć grobów (4, 6, 8, 10 i 21), w których pochówki końskie znajdowały się pod pochówkami ludzkimi – inhumacyjnymi i ciałopalnymi. Zdaniem Engla przynajmniej niektóre z nich datować należy na fazę B[216], jednak w nowszej literaturze proponowano określenie ich chronologii na fazę C[217].

Na stanowisku odkryto także pięć jam wypełnionych resztkami stosu (obiekty A–E), ale bez kości czy wyposażenia. Ich funkcja nie jest możliwa do określenia. Obiekt 18 zawierał tylko bruk kamienny (Ryc. 23:2) i prawdopodobnie nie był grobem. W obiektach 21a, F i G znaleziono jedynie naczynia lub ich fragmenty, trudno więc, przy braku informacji o kościach, uznać je za groby.

Datowania aż 26 spośród 35 przebadanych obiektów nie udało się określić, co wynika z faktu, że źródła nie zawierają informacji umożliwiających identyfikację typologiczną zabytków, a wszystkie te przedmioty zaginęły. Wydaje się, że omawiane cmentarzysko kultury Dollkeim-Kovrovo założono w fazie $B_2/C_1–C_{1a}$, być może nieco wcześniej, już w fazie B_2, na co może wskazywać szerokie datowanie obiektu 5. Najstarszymi są obiekty 5, 10 i 21. Grób 16 prawdopodobnie datować można na fazę C_1, grób 9 najpewniej na fazę C_2, grób 20 na fazy $C_1–C_2$, a datowanie grobów 1, 8 i 14 udało się określić jedynie szeroko, na fazy $B_2/C_1–C_{1a}$ – E.

VI. *GROSS FRIEDRICHSBERG*, STAN. 3 (RYC. 1:5)

Kolejne znaleziska z *Groß Friedrichsberg* pochodzą dopiero z 1927 roku. 7 października na drodze do *Juditten* znaleziono fragment kamiennego żarna (VI/1). W archiwum *Prussia-Museum* zachowała się wzmianka o tym odkryciu, a także mapa, na której zaznaczono miejsce[218], gdzie go dokonano[219].

1. Znalezisko luźne nr 1
Inwentarz: Fragment kamiennego żarna.
Datowanie: (?).
Zbiory: PM; zabytek zaginął.
Źródła: C. Engel 1929a; SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/1, 10.

[210] E. Hollack 1908b, 180–181; H. Jankuhn 1933, 204; C. Engel 1935b, 68–69; W. Nowakowski 1996, 166.
[211] Np. Berezovka, groby 13, 19, 23 i 114 (110), Bol'šoe Isakovo, groby 202 i 211, Hrustal'noe, grób IV–V, Kovrovo, groby 16 i 17, Lugovskoe, grób 21 (?), Putilovo, grób 8, Zaostrov'e IV, groby 1 (?) i 26 (?), Zareč'e, grób BN (A. Chilińska-Früboes 2020, *passim*).
[212] Por. J. Okulicz 1973, 373.
[213] Por. J. Okulicz 1973, 373; W. Nowakowski 1996, 63.
[214] C. Engel 1933, 275; 1935b, 68–69; A. Chilińska 2009, 153–154.
[215] A. Chilińska-Früboes 2020, 43–44, tabl. 26:A, 27.
[216] C. Engel 1931b, 49–50.
[217] W. Nowakowski 1996, 63.
[218] Prussia 22, 1909, 530. Tu (Ryc. 1) jako *Groß Friedrichsberg*, stan. 3.
[219] SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 433/1, 10.

VII. *FRIEDRICHSWALDE*, STAN. 1 (RYC. 1:6)

Również we *Friedrichswalde* koło *Juditten* dokonywano odkryć archeologicznych. 27 listopada 1903 roku Heinrich Kemke z *Prussia-Museum* i nieznany bliżej dr Strehl przeprowadzili tu jednodniowe badania na zniszczonym cmentarzysku, przypuszczalnie z wczesnego okresu wpływów rzymskich[220]. Stanowisko to było położone ok. 120 m na zachód od starego młyna[221]. Parę lat później, w 1910 roku, wspominany już wcześniej właściciel ziemski z *Friedrichswalde*, Charisius, wysłał do Kemkego list[222], w którym poinformował go, że podczas orania pola, na wschód od drogi, odkrył wiele zaciemnień, o powierzchni ok. metra kwadratowego. Wspomniał także, że kiedyś, w pobliżu tej samej drogi, znalazł wiele czarnych (przepalonych?) kamieni i trzy fragmenty ceramiki (VII/1). W liście Charisius pytał Kemkego, czy chciałby przybyć na miejsce i obejrzeć te znaleziska, ale brak informacji, czy taka wizyta się odbyła. Jest bardzo prawdopodobne, że w Charisius opisywał stanowisko częściowo przebadane przez Kemkego i Strehla.

1. Znaleziska luźne
Inwentarz: Trzy fragmenty ceramiki.
Datowanie: (?).
Zbiory: brak informacji.
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 330/1, 3.

VIII. *FRIEDRICHSWALDE*, STAN. 2[223]

Kolejne informacje o znaleziskach z *Friedrichswalde* pochodzą dopiero z sierpnia 1936 roku, kiedy to Charisius przekazał *Prussia-Museum* fragment kamiennego toporka (VIII/1), odkryty podczas bronowania pola[224]. Jego datowania nie można określić – być może pochodzi z epoki kamienia, brązu lub z wczesnej epoki żelaza, a nawet z młodszego okresu przedrzymskiego[225].

1. Znalezisko luźne
Inwentarz: Fragment kamiennego toporka.
Datowanie: (?).
Zbiory: PM, nr inw. VIII,178,469; zabytek zaginął.
Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 330/1, 3.

[220] Tu jako *Friedrichswalde*, stan. 1.
[221] Autorce nie udało się ustalić, w którym miejscu stał młyn.
[222] SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 330/1, 3.
[223] Dokładne miejsce odkrycia nie jest znane. Tu jako *Friedrichswalde*, stan. 2.
[224] SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A 330/1, 2, 4.
[225] M.J. Hoffmann 2000b, 118.

IX. *FRIEDRICHSWALDE*, STAN. 3

Z *Friedrichswalde* pochodzi brązowa misa (IX/1). Znana jest jedynie z krótkich wzmianek i brak bliższych informacji o kontekście jej odkrycia. Engel datował ją na fazę I[226]. Prawdopodobnie była to misa hanzeatycka. Zabytki takie licznie występowały na terenach Prusów w XI–XIII wieku i były stosowane przez miejscowe elity jako naczynia stołowe[227]. Na Półwyspie Sambijskim większość mis hanzeatyckich znajdowana jest na cmentarzyskach typu *Aschenplatz*, jednak dotąd brak wystarczających podstaw by stanowisko takie lokalizować we *Friedrichswalde*.

1. Znalezisko luźne (?)
Inwentarz: Brązowa misa hanzeatycka (?).
Datowanie: XI–XIII wiek.
Zbiory: PM, nr inw. V,234,8226; zabytek zaginął.
Źródła: C. Engel, spuścizna; R. Grenz, spuścizna, książka 75.

WNIOSKI

Najstarszym znaleziskiem z omawianego obszaru jest toporek kamienny odkryty we *Friedrichswalde*, stan. 2. Może pochodzić z epoki kamienia, brązu, z wczesnej epoki żelaza lub z młodszego okresu przedrzymskiego. Kilka stanowisk należy łączyć z okresem wpływów rzymskich i być może także z okresem wędrówek ludów – są to cmentarzyska kultury Dollkeim-Kovrovo z *Juditten*, stan. 1? (las w *Juditten*, bez znanej lokalizacji), *Juditten*, stan. 2 (Ryc. 1:1), *Groß Friedrichsberg*, stan. 1 i 2 (Ryc. 1:4) i *Friedrichswalde*, stan. 1 (Ryc. 1:6). Wszystkie te nekropole były zniszczone i ubogie w znaleziska, a jedynie stan. 2 z *Groß Friedrichsberg* dostarczyło większej liczby zabytków. Kolejne stanowiska pochodzą z wczesnego średniowiecza. Najwięcej tak datowanych materiałów odkryto w obrębie tzw. *Aschenplatz* z IX/X–XIII wieku w *Groß Friedrichsberg*, stan. 1 (Ryc. 1:3), które zniszczyło starsze obiekty, z okresu wpływów rzymskich. Być może także w *Juditten*, stan. 2 natrafiono na pozostałości średniowiecznej, zniszczonej nekropoli (Ryc. 1:1). Chronologii tych stanowisk odpowiada datowanie misy hanzeatyckiej odkrytej we *Friedrichswalde*, stan. 3. Z kolei w *Juditten*, stan. 2 i 3 (Ryc. 1:1.2) prawdopodobnie natrafiono na pozostałości średniowiecznej lub nowożytnej osady. Powyższe zestawienie pokazuje, że analizowany teren, leżący dziś w obrębie Królewca i nieco na zachód od niego, był intensywnie użytkowany przynajmniej od wczesnego okresu wpływów rzymskich po czasy nowożytne.

W wyniku kwerendy archiwalnej udało się wyróżnić i w większości wypadków także ustalić lokalizację dzie-

[226] R. Grenz, spuścizna, książka 75.
[227] R. Shiroukhov 2012, 226, ryc. 3 – tam dalsza lit.

więciu stanowisk archeologicznych. W literaturze niektóre z nich w ogóle nie były wzmiankowane lub materiały z tych stanowisk były ze sobą mieszane. Studia dotyczące kultury Dollkeim-Kovrovo są trudne ze względu na charakter źródeł, którymi pozostają przede wszystkim materiały archiwalne – niepełne i rozsiane po wielu placówkach. Ich analiza jest jednak istotna i, jak w wypadku przedstawionych w niniejszym tekście badań, za każdym razem rzuca nowe światło na dawne odkrycia.

PODZIĘKOWANIA

Dziękuję Panu dr. Volkerowi Hilbergowi i Panu prof. dr. Clausowi von Carnapowi-Bornheimowi (Museum für Archäologie, Schleswig) za zgodę na wykorzystanie archiwów Carla Engla, Herberta Jankuhna i Rudolfa Grenza. Panu dr. Peterowi Wörsterowi i Pani Dorothee Goeze (Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung – Institut der Leibniz-Gemeinschaft, Marburg) wdzięczna jestem za udostępnienie spuścizny Carla Engla, Herberta Jankuhna i Wolfganga La Baume'a, Panu dr. Immo Heskemu (Georg-August-Universität, Göttingen) za możliwość skorzystania z przechowywanej w Getyndze części archiwum Carla Engla, Panu Horstowi Junkerowi (Museum für Vor- und Frühgeschichte, Staatliche Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, Berlin) za udostępnienie spuścizny *Prussia-Museum* i *Museum für Volkerkunde*, Paniom Ülli Tamla i Mirji Ots (Tallinna Ülikooli Arheoloogiline Teaduskogu, Tallinn) za udostępnienie spuścizny naukowej Marty Schmiedehelm, Panu dr. Heino Neumayerowi (Museum für Vor- und Frühgeschichte, Staatliche Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, Berlin) za zgodę na opublikowanie informacji o zabytkach z kolekcji *Prussia-Museum*.

Dr Agata Chilińska-Früboes
Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego
PL 31-007 Kraków
ul. Gołębia 11
agata.chilinska@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-4189-6862

WYKAZ CYTOWANYCH W TEKŚCIE STANOWISK OBWODU KRÓLEWIECKIEGO

dawn. *Drusken/Drusker-Forst, Kr. Wehlau* (miejscowość nie istnieje)
Elanovka, raj. Bagrationovsk (Елановка, рай. Багратионовск; dawn. *Wackern, Kr. Preußisch Eylau*)
Gračëvka, raj. Zelenogradsk (Грачёвка, raй. Зеленоградск; dawn. *Craam/Kraam, Kr. Fischhausen*)
Holmy, raj. Gvardejsk (Холмы, рай. Гвардейск; dawn. *Popelken, Kr. Wehlau*)
Hrustal'noe, raj. Zelenogradsk (Хрустальное, рай. Зеленоградск; dawn. *Wiekau, Kr. Fischhausen*)
Kamyšinka, raj. Zelenogradsk (Камышинка, рай. Зеленоградск; dawn. *Nastrehnen, Kr. Fischhausen*)
dawn. *Kirtigehnen, Kr. Fischhausen* (miejscowość nie istnieje)
Зеленоградск

dawn. *Kunterstrauch/Wargenau-Kunterstrauch, Kr. Fischhausen* (miejscowość nie istnieje)
Lunino, raj. Gvardejsk (Лунино, рай. Гвардейск; dawn. *Sanditten, Kr. Wehlau*)
Okunevo, raj. Zelenogradsk (Окунево, рай. Зеленоградск; dawn. *Grebieten, Kr. Fischhausen*)
Orehovo, raj. Zelenogradsk (Орехово, рай. Зеленоградск; dawn. *Schuditten, Kr. Fischhausen*)
Povarovka, raj. Zelenogradsk (Поваровка, рай. Зеленоградск; dawn. *Kirpehnen, Kr. Fischhausen*)
Primorskoe-Novoe, raj. Bagrationovsk (Приморское-Новое, рай. Багратионовск; dawn. *Wollitnick-Fedderau, Kr. Heiligenbeil*)
Putilovo, raj. Zelenogradsk (, рай. Зеленоградск; dawn. *Corjeiten, Kr. Fischhausen*)
dawn. *Rogehnen, Kr. Fischhausen* (miejscowość nie istnieje)
Rovnoe, raj. Zelenogradsk (Ровное, рай. Зеленоградск; dawn. *Pollwitten, Kr. Fischhausen*)

dawn. *Tengen, Kr. Heiligenbeil* (miejscowość nie istnieje)
Tûlenino, raj. Polessk (Тюленино, рай. Полесск; dawn. *Viehof, Kr. Labiau*)
Ušakovo, raj. Gur'evsk (Ушаково, рай. Гурьевск; dawn. *Brandenburg, Kr. Brandenburg*)

Received: 16.02.2022 / Revised: 30.03.2022 / Accepted: 24.05.2024

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

CAEG: Spuścizna naukowa Carla Engla przechowywana w Georg-August-Universität, Göttingen.
DSHI 100 La Baume 9: Spuścizna naukowa Herberta Jankuhna (część włączona do archiwum Wolfganga La Baume'a), przechowywana w Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung – Institut der Leibniz-Gemeinschaft, Marburg.
DSHI 100 Engel: Spuścizna naukowa Carla Engla przechowywana w Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung – Institut der Leibniz-Gemeinschaft, Marburg.
C. Engel, Spuścizna: Spuścizna naukowa Carla Engla przechowywana w Museum für Archäologie, Schleswig.
R. Grenz, Spuścizna: Spuścizna naukowa Rudolfa Grenza przechowywana w Museum für Archäologie, Schleswig.

H. Jankuhn, spuścizna: Spuścizna naukowa Herberta Jankuhna przechowywana w Museum für Archäologie, Schleswig.

M. Schmiedehelm, Spuścizna: Spuścizna naukowa Marty Schmiedehelm przechowywana w Tallinna Ülikooli Arheoloogiline Teaduskogu, Tallinn.

SMB-PK/MVF, PM-IXd8, PM-A: Spuścizna naukowa *Prussia-Museum* przechowywana w MVF.

SMB-SPK/MVF, IXc: Spuścizna naukowa *Museum für Volkerkunde* przechowywana w MVF.

Literatura

Anonim 1924: *Branderde, Urnenscherben, Knochen und eine Sprossenfibel freigelegt. Tagung des Verbandes Ostmärkischer Heimatmuseen in Königsberg*, „Königsberger Allgemeine Zeitung" 303, 02.07.1924.

Almgren O. 1897: *Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nach christlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*, Stockholm[1] [Ivar Haeggström].

Andrzejowski J., Cieśliński A. 2007: *Germanie i Bałtowie u schyłku starożytności. Przyjazne związki czy wrogie sąsiedztwo?*, [w:] A. Bitner-Wróblewska (red.), *Kultura bogaczewska w 20 lat później. Materiały z konferencji, Warszawa, 26–27 marca 2003*, Seminarium Bałtyjskie I, Warszawa [PMA, SNAP, Odział w Warszawie], 279–319.

Andrzejowski J., Madyda-Legutko R. 2013: *Bronze belt buckles with double tongue between Scandinavia and the Black Sea. In Search of local and inter-regional connections during the Roman Period*, [w:] I. Khrapunov, F-A. Stylegar (red.), *Inter Ambo Maria. Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*, Kulturhistoriske rapporter 15, Kristiansand-Simferopol [Dolya], 6–25.

Andrzejowski J., Madyda-Legutko R. 2018: *Zur Mobilität von Kriegern am Übergang von der älteren zur jüngeren Römischen Kaiserzeit im Lichte der Verbreitung der Doppeldornschnallen*, „Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied" 64, 55–80.

Baranowski T. 1973: *Rząd koński z wodzami łańcuchowymi na terenie Europy Środkowej w okresie wpływów rzymskich*, APolski XVIII/2, 391–473.

La Baume W. 1939: *Frühgeschichtliche Helme aus Ostpreußen*, „Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit" 15/11–12, 296–300.

La Baume W. 1944: *Altpreußisches Zaumzeug aus dem Landesamt für Vorgeschichte in Königsberg (Pr)*, „Alt-Preußen" 9/1–2, 2–19.

Bech J.-H. 1996: *Keramikken på Slusegård-Gravpladsen*, [w:] B.M. Rasmussen, P.H. Andersen, P. Kjærum (red.), *Slusegårdgravpladsen IV. Keramikken. Tekstilerne. Skeletterne. De brændte knogler. Tænderne*, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XIV/4, Højbjerg [Jysk Arkæologisk Selskab], 9–121.

Beckmann Ch. 1969: *Metallfingerringe der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*, SJahr. XXVI, 5–106.

Bezzenberger A. 1909: *Gräberfeld verschiedener Perioden bei Schuditten, Kr. Fischhausen*, Prussia 22 (1900–1904), 44–63.

Bezzenberger A., Peiser F.A. 1914: *Gräberfeld bei Bludau, Kr. Fischhausen*, Prussia 23/I (1905–1908), 210–249.

Bujack G. 1888: *Die Accession des Prussia-Museums pro 1887*, Prussia 13 (1886/87), 195–272.

Bujack G. 1889: *Accessionen des Prussia-Museums pro 1888*, Prussia 14 (1887/88), 260–299.

Bujack G. 1890: *Accessionen des Prussia-Museums pro 1889*, Prussia 15 (1888/89), 163–194.

Bujack G. 1891: *Accessionen des Prussia-Museums pro 1890*, Prussia 16 (1890), 8–40.

Bursche A. 1992: *Roman Coinage in the Westbalt Circle*, [w:] J. Okulicz-Kozaryn, W. Nowakowski (red.), *Studia z archeologii ludów barbarzyńskich z wybrzeży Bałtyku i dorzecza Wisły*, Barbaricum'92 (2), Warszawa [UW], 231–244.

Chilińska A. 2009: *„Jede Grabung hat noch stets etwas Neues gebracht". Wczesnorzymskie materiały pochodzące z cmentarzyska kultury Dollkeim-Kovrovo w Corjeiten/Putilovo na Sambii*, mps pracy magisterskiej, archiwum Wydziału Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Chilińska-Drapella A. 2010: *Próba nowego spojrzenia na „pasy sambijskie"*, WA LXI (2009–2010), 3–79.

Chilińska-Drapella A. 2013: *Unknown cemeteries at Corjeiten/Putilovo in the Samland Peninsula*, [w:] Н.А. Макаров, А.В. Мастыкова, А.Н. Хохлов (red.), *Археология Балтийского региона*, Москва/Санкт-Петербург [Нестор-История], 49–59.

Chilińska-Früboes A. 2015: *Rzymska fibula z d. Kirpehnen*, [w:] B. Kontny (red.), *Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam*, Światowit Suppl. Series B: Barbaricum 11, Warszawa [IA UW], 99–113.

Chilińska-Früboes A. 2017: *Zapinki oczkowate serii pruskiej z terenu kultury Dollkeim-Kovrovo*, WA LXVIII, 45–106.

Chilińska-Früboes A. 2020: *Fibel, Tracht und Interkulturalität. Die Dollkeim/Kovrovo-Kultur der älteren Römischen Kaiserzeit im nördlichen Ostpreußen*, Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete 18/1–2, Kiel-Hamburg [Wachholtz].

Chilińska-Früboes A. 2021: *Looking for lost pieces of a puzzle: the Dollkeim-Kovrovo culture cemetery at Perdollen*, „Archaeologia Baltica" 28, 175–216.

Cieśliński A. 2000: *Zapinki kolankowate z Prussia Museum, czyli o możliwościach przywrócenia do obiegu naukowego zabytków ze zbiorów królewieckich*, „Światowit" II (LXIII), fasc. B, 53–64.

Czarnecka K. 1989: *Ein Ring aus Roggendorf in Niederösterreich und seine kaiserzeitlichen Parallelen im Barbaricum*, „Fundberichte aus Österreich" 27 (1988), 11–17.

Dąbrowski J. 1968: *Zabytki metalowe epoki brązu między dolną Wisłą a Niemnem*, Wrocław [Ossolineum].

Engel C. 1929a: *Wertvolle Funde bei Königsberg. Ausgrabung bei Groß-Friedrichsberg*, „Königsberger Hartungsche Zeitung" 278, 17.06.1929.

Engel C. 1929b: *Gräberfeld bei Groß-Friedrichsberg. Ausgrabungen durch das Prussia-Museum*, „Königsberger Hartungsche Zeitung" 287, 22.06.1929.

Engel C. 1930: *Tätigkeitsbericht des Prussia-Museums in Königsberg (Ostpreußen) für das Jahr 1929*, „Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit" VI/1, 3–8.

Engel C. 1931a: *Beiträge zur Gliedrung des jüngsten heidnischen Zeitalters in Ostpreussen*, [w:] *Congressus Secundus Archaeologorum Balticorum Rigae, 19.–23. VIII. 1930*, Acta Universitatis Latviensis. Philologorum et Philosophorum Ordinis Series I, Suppl. I, Rigae [Valstspapiru Spiestuve], 313–336.

Engel C. 1931b: *Das Gräberfeld von Sanditten, Kr. Wehlau*, Prussia 29, 47–64.

Engel C. 1933: *Die kaiserzeitlichen Kulturgruppen zwischen Weichsel und finnischem Meerbusen und ihr Verhältnis zueinander*, Prussia 30/I, 261–286.

Engel C. 1935a: *Aus ostpreußischer Vorzeit*, Königsberg [Gräfe und Unzer].

Engel C. 1935b: *Vorgeschichte der altpreußischen Stämme. Untersuchungen über Siedlungsstetigkeit und Kulturgruppen im vorgeschichtlichen Ostpreußen*, tom I, Königsberg Pr. [Gräfe und Unzer].

Engel M., Sobczak C. 2019: *Ozdobne okucia hełmów wczesnośredniowiecznych z zespołu osadniczego w Szurpiłach*, „Acta Militaria Mediaevalia" XV, 65–84.

Gaerte W. 1923: *Ein altpreußischer oder mongolischer Helm?*, „Zeitschrift für historische Waffen- und Kostümkunde" NF 1 (=X)/2–3, 41, 137.

Gaerte W. 1924: *Die Besiedlung und Kultur Königsbergs und seiner Umgebung in vorgeschichtlicher Zeit*, „Altpreußische Forschungen" 1/1, 97–144.

Gaerte W. 1928: *Skelettgräber zwischen Weichsel und Memel aus der römischen Kaiserzeit. Zur ostpreußischen Gotenfrage*, [w:] *Festgabe für den 70jährigen Gustaf Kossinna von Freunden und Schülern*, „Mannus" Erg.Bd. VI, Leipzig [Curt Kabitzsch], 45–48.

Gaerte W. 1929: *Urgeschichte Ostpreußens*, Königsberg [Gräfe und Unzer].

Gaerte W. 1933: *Juditten in vorgeschichtlicher Zeit*, „Königsberger Hartungsche Zeitung" 296, 27.06.1933.

Godłowski K. 1977: *Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku* (część II), MSiW IV, 7–237.

Godłowski K. 1992: *Zmiany w uzbrojeniu ludności kultury przeworskiej w okresie wpływów rzymskich*, [w:] M. Głosek *et alii* (red.), *Arma et ollae. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Nadolskiemu w 70 rocznicę urodzin i 45 rocznicę pracy naukowej. Sesja naukowa, Łódź, 7–8 maja 1992 r.*, Łódź [SNAP], 71–88.

Godłowski K. 1994: *Die Chronologie der germanischen Waffengräber in der jüngeren und späten Kaiserzeit*, [w:] C. on Carnap-Bornheim (red.), *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Akten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg a.d. Lahn, 20. bis 24. Februar 1994*, Veröffentlichungen des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg Sonderbd. 8, Lublin-Marburg [Wyd. UMCS], 169–178.

Gossler N. 2013: Die mittelalterlichen *Steigbügel aus dem Berliner Bestand der Prussia-Sammlung (ehemals Königsberg/Ostpreußen) – Studien zu Typologie, Chronologie und Kulturgeschichte*, „Acta Praehistorica et Archaeologica" 45, 109–215.

Heydeck J. 1909: *Das Gräberfeld im Kunterstrauch*, Kr. Fischhausen, Prussia 22 (1900–1904), 207–216.

Hollack E. 1893: *Gräberfeld bei Viehof, Kr. Labiau*, Prussia 18 (1892/93), 24–30.

Hollack E. 1908a: *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreußen*, Glogau-Berlin [Kommissions-Verlag von Carl Flemming, A.G.].

Hollack E. 1908b: *Die Grabformen ostpreussischer Gräberfelder*, ZfE 40, 145–193.

Homâkova O.A., Uspenskij P.S. 2015: О.А. Хомякова, П.С. *Успенский, Могильник римского времени Изобильное (*Klein Fliess, Kr. Labiau*) в Калининградской Области: архивные данные и новые исследования*, RosArh. 2015/3, 122–137.

Ibsen T., Skvorzov K.N. 2015: *Das Gräberfeld von Groß Ottenhagen/Berezovka – ein wiederentdeckter Bestattungsplatz des 1. Jahrtausends n. Chr. im Kaliningrader Gebiet*, [w:] П.Г. Гайдуков (red.), *Города и веси средневековой Руси. Археология, история, культура. К 60-летию Николая Андреевича Макарова*, Москва-Вологда [Древности Севера], 86–102.

Ilkjær J. 1990: *Illerup* Ådal *1. Die Lanzen und Speere. Textband*, Jutland Archaeological Society Publications XXV:1, Højbjerg [Jysk Arkæologisk Selskab].

Jahn M. 1916: *Die Bewaffnung der Germanen in der älteren Eisenzeit etwa von 700 v. Chr. bis 200 n. Chr.*, Mannus-Bibliothek 16, Würzburg [Curt Kabitzsch].

Jankuhn H. 1933: *Zur Besiedlung des Samlandes in der älteren römischen Kaiserzeit*, Prussia 30/I, 202–226.

Jaskanis J. 1977: *Cmentarzyska kultury zachodniobałtyjskiej z okresu rzymskiego. Materiały do badań nad obrządkiem pogrzebowym*, MSiW IV, 239–349.

Jentzsch A. 1896: *Bericht über die Verwaltung des Ostpreussischen Provinzialmuseums in den Jahren 1893–1895 nebst Beiträgen zur Geologie und Urgeschichte Ost- und Westpreussens*, „Schriften der Königlichen Physikalisch-ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg" XXXVII, 49–138.

Jentzsch A. 1900: Über die *im Ostpreussischen Provinzialmuseum aufbewahrten Gewichte der jüngsten heidnischen Zeit Preussens*, Prussia 21 (1896–1900), 278–289.

Jończyk L., Gołębiewska-Tobiasz A. 2021: *Zbrojni kupcy z Szurpił. Na szlaku ze Skandynawii do Bułgarii Nadwołżańskiej*, Warszawa [Wyd. UW].

Kaczanowski P. 1995: *Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego*, Klasyfikacje zabytków archeologicznych I, Kraków [IAE PAN / UJ].

Kazakevičius V. 1996: *IX–XIII a. Baltų Kalavijai*, Vilnius [Alma littera].

Kirpičnikov A.N. 2009: А.Н. Кирпичников, *Раннесредневековые золоченые шлемы. Новые находки и наблюдения*, Санкт-Петербург [Вести].

Klebs R. 1877: *Bericht über die neuen Ausgrabungen in Tengen bei Brandenburg (Natangen), ausgeführt im Sommer 1875*, „Schriften der Königlichen Physikalisch-ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg i. Pr." XVII, 51–62.

Kontny B. 2015: *This came out of the swamp. Wolka See revisited: some debatable problems concerning Balt weapons*, [w:] B. Kontny (red.), *Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam*, Światowit Suppl. Series B: Barbaricum 11, Warszawa [IA UW], 307–331.

Kontny B. 2016: *Siekiery tulejkowe z kultur bogaczewskiej i sudowskiej*, WA LXVII, 37–64.

Mackeprang M.B. 1943: *Kulturbeziehungen im nordischen Raum des 3.–5. Jahrhunderts. Keramische Studien*, Hamburger Schriften zur Vorgeschichte und Germanischen Frühgeschichte 3, Leipzig [Johann Ambrosius Barth].

Madyda-Legutko R 1987: *Die Gürtelschnallen der römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, B.A.R. Int. Series 360, Oxford (1986) [BAR Publishing].

Madyda-Legutko R. 1990: *Doppeldornschnallen mit rechteckigem Rahmen im europäischen Barbaricum*, „Germania" 68, 551–585.

Madyda-Legutko R. 2011: *Studia nad zróżnicowaniem metalowych części pasów w kulturze przeworskiej. Okucia końca pasa*, Kraków [Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica"].

Niewęgłowski A. 2009: *Wczesnośredniowieczne zapinki podkowiaste z gwiaździstymi zakończeniami z ziem bałtyjskich*, mps pracy magisterskiej, archiwum Wydziału Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Nowakiewicz T., Wróblewski W. 2010: *„Pruzzische" und „slawische" Keramik im frühmittelalterlichen Galinden*, [w:] U. Lund Hansen, A. Bitner-Wróblewska (red.), *Worlds apart? Contacts across the Baltic Sea in the Iron Age, Network Denmark-Poland, 2005–2008*, Nordiske Fortidsminder C/7, København-Warszawa [Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab / PMA], 505–524.

Nowakowski W. 1991: *Kulturowy krąg zachodniobałtyjski w okresie wpływów rzymskich. Kwestia definicji podziałów wewnętrznych*, [w:] [J. Okulicz red.] *Archeologia bałtyjska. Materiały z konferencji, Olsztyn 24–25 kwietnia 1988 roku*, Olsztyn [Biuro Badań i Dokumentacji Zabytków / Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego], 42–66.

Nowakowski W. 1994: *Kultura przeworska a zachodniobałtyjski krąg kulturowy*, [w:] J. Gurba A. Kokowski (red.), *Kultura przeworska. Materiały z konferencji*, Kultura przeworska I = Lubelskie Materiały Archeologiczne VIII/1, Lublin [Wyd. UMCS], 373–388.

Nowakowski W. 1995: *Od* Galindai *do* Galinditae. *Z badań nad pradziejami bałtyjskiego ludu z Pojezierza Mazurskiego*, Barbaricum 4, Warszawa [IA UW].

Nowakowski W. 1996: *Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt*, Veröffentlichung des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg SonderBd. 10, Marburg-Warszawa [Philipps-Universität Marburg].

Nowakowski W. 2001: Żelazne *zapinki kuszowate z podwiniętą nóżką w europejskim* Barbaricum, WA LIV (1995–1998), 129–146.

Nowakowski W. 2013: *Masuren in der römischen Kaiserzeit. Auswertung der Archivalien aus dem Nachlass von Herbert Jankuhn*, Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete 12, Neumünster [Wachholtz].

Okulicz J. 1958: *Cmentarzysko z okresu rzymskiego odkryte w miejscowości Bogaczewo, na przysiółku Kula, pow. Giżycko*, RO I, 47–116.

Okulicz J. 1973: *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e.*, Monografie Dziejów Społecznych i Politycznych Warmii i Mazur I, Wrocław [Ossolineum].

Petersen J. 1919: *De Norske Vikingesverd. En Typologisk-Kronologisk Studie Over Vikingetidens Vaaben*, Videnskapsselskapets Skrifter. Il. Hist.-Filos. Klasse 1919/I, Kristiania [Jacob Dybwad].

Prassolow J.A., Skvortsov K.N. 2016: *On the Significance and Research Potential of the Grebieten Burial Ground: A Reconstruction of the Prewar State of Knowledge and the Prospects for Modern Research*, „Archaeologia Baltica" 23, 81–95.

Raddatz K. 1993: *Der Wolka-See, ein Opferplatz der römischen Kaiserzeit in Ostpreußen*, „Offa" 49/50 (1992/93), 127–187.

Raddatz K. 1999: *Der Dowesee bei Braunschweig, ein Opferplatz der frühen Völkerwanderungszeit in Niedersachsen*, Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen 21, Neumünster [Wachholtz], 169–230.

Radûš O.A., Skvorcov K.N. 2008: О.А. Радюш, К.Н. Скворцов, *Находки деталей щитов в ареале самбийско-натангийской культуры*, [w:] *Древности Центральной и Восточной Европы эпохи римского влияния и переселения народов. Сборник материалов*, Germania – Sarmatia [Калининградский областной историко-художественный музей], 122–157.

Samokvasov D.Â. 1916: Д.Я. Самоквасов, *Могильныя древности Сѣверянской Черниговщины*, Москва [Синодальная Типографія].

Schmiedehelm M. 2011: *Das Gräberfeld am Jaskowska-See in Masuren. Studien zur westmasurischen Kultur der römischen Eisenzeit* (red. A. Juga-Szymańska, P. Szymański), Warszawa [IA UW].

Shiroukhov R. 2012: *Prussian Graves in the Sambian Peninsula, with Imports, Weapons and Horse Harnesses, from the Tenth to the 13th Century: the Question of the Warrior Elite*, „Archaeologia Baltica" 18, 224–255.

Shiroukhov R. 2015: *Contacts between Prussians and Curonians in the 11th–early 13th centuries, according to the archaeological data*, [w:] S. Wadyl, M. Karczewski, M. Hoffmann (red.), *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur, tom 1*, Warszawa-Białystok [IA UW / Wydział Histo-

ryczno-Socjologiczny Uniwersytetu w Białymstoku / Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie], 255–273.

Skvorcov K.N. 2012: К.Н. Скворцов, *Новые находки памятников римского времени на побережье Вислинского залива*, [w:] *От Римского Лимеса до Великой Китайской Стены*, „Stratum plus" 2012/4, 107–126.

Świętosławski W. 1990: *Strzemiona średniowieczne z ziem Polski*, Łódź [IAE PAN].

Tempelmann-Mączyńska M. 1985: *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, Römisch-Germanische Forschungen 43, Mainz am Rhein [Philipp von Zabern].

Tischler O. 1890: *Bericht ueber den Zuwachs der archäologischen Sammlung des Provinzial-Museums im Jahre 1888*, [w:] *Bericht über die in den Sitzungen der Physikalisch-ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg gehaltenen Vorträge im Jahre 1889*, „Schriften der Physikalisch-ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg in Pr." XXX (1889), 25–32.

Tischler O. 1891: *Bericht über die Archäologisch-Anthropologische Abteilung des Provinzial-Museums der Physikalisch-ökonomischen Gesellschaft*, „Schriften der Königlichen Physikalisch-ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg in Pr." XXXI (1890), 85–104.

Tischler O., Kemke H. 1902: *Ostpreussische Altertümer aus der Zeit der grossen Gräberfelder nach Christi Geburt*, Königsberg i. Pr. [Wilhelm Koch].

Woźniak M. 2013: *An iron bell-shaped pendant from the cemetery of the Wielbark Culture in Kozłówko in northern Masovia*, „Archaeologia Lituana" 14, 51–62.

Wróblewski W. 2007: *Aschenplätze – the forgotten burial rituals of the Old Prussians*, „Archaeologia Lituana" 7, 221–234.

Zapolska A. 2008: *Römische Münzen im Westbaltischen Kulturkreis – Kontexte und Funktionen*, [w:] A. Bursche, R. Ciołek (red.), *Roman Coins outside the Empire. Ways and Phases, Contexts and Functions. Proceedings of the ESF/SCH Exploratory Workshop, Radziwiłł Palace, Nieborów (Poland), 3–6 September 2005*, Collection Moneta 82, Warszawa-Wetteren [Moneta / UW], 179–194.

Zapolska A. 2012: *Znaleziska monet rzymskich z kręgu zachodniobałtyjskiego*, mps dysertacji, archiwum Wydziału Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

FORGOTTEN ARCHAEOLOGICAL SITES FROM THE VICINITY OF KRÓLEWIEC

SUMMARY

Burial grounds discovered on the Samland Peninsula often form clusters. One of the larger clusters, including also cemeteries from the Roman Period, was found slightly west of Królewiec (Germ. Königsberg, Rus. Kaliningrad), near the former villages of *Groß Friedrichsberg* and *Juditten*, as well as *Friedrichswalde* (Fig. 1).

I. *Juditten* site 1

The first discoveries in the area in question took place around the mid-19th century. In 1868, the Physical-economic Society (*Physikalisch-ökonomische Gesellschaft*) donated to the Antiquity Society (*Alterthumsgesellschaft Prussia*) a spur previously received from Charisius, a landowner from *Friedrichswalde*. The artefact had supposedly been found in the forest. A little later, in 1887, the *Prussia-Museum* purchased an amber bead as well as bronze tongs and an "ear spoon", suspended on a bronze ring, likewise found by chance in the forest (Fig. 2). Thus, it is most likely that the *Juditten* forest contained a Roman Period cemetery, which should be attributed to the Dollkeim-Kovrovo Culture.

II. *Juditten* site 2 (*Gottschedstrasse* 13)

A note by the then director of the *Prussia-Museum*, Wilhelm Gaerte, shows that on 10 May 1933, the aforementioned Charisius informed him that 21 pottery sherds (II/1) and a fragment of amber (II/2) had been found between *Gottschedstraße* and *Kirchenstraße*. Three days later, Gaerte wrote a letter to Bachler, the owner of the area, requesting that he agree to conducting test excavations before commencing his planned construction work. The survey was carried out between the 7th and 9th of June by Fritz Jaensch, and the 9th and 10th of August by Walter Nowothnig. Jaensch probably discovered eight features (Fig. 3, 4), most likely graves (II/4–10), while Nowothnig uncovered further features (II/11–18; Fig. 5, 6). In September 1933, in response to a letter from the local authorities, Gaerte stated that the excavations had been concluded, and further research would not be carried out, as the site had already been built over. The excavated site was most likely a severely damaged cemetery. The researchers uncovered several (three to eleven) graves. All but one were probably destroyed cremation graves, containing fragments of burnt bones and pottery. The earthenware recovered from one of the graves (feature II) was described by Nowothnig as *ordenzeitlicher Scherben*, providing the basis for dating the grave to the Middle Ages. The chronology of the other cremation graves cannot be established. They may have been associated with the Dollkeim-Kovrovo Culture, as one inhumation grave was also discovered at the site (feature 7; Fig. 4:3). On the basis of a Prussian series eye brooch found within (II/9.1), the grave in question should be dated to phase B2.

III. *Juditten* site 3 (*Am Stadtwald*)

A few days after concluding his excavations at *Gottschedstraße*, Nowothnig returned to *Juditten*, where, on the 16th and 17th of August, he investigated a site located in an undeveloped area on *Am Stadwald* Street, near its intersection with *Hammerweg*. Nowothnig established eight test trenches (Fig. 7), in all of which he observed scattered pottery sherds, whose chronology, however, he was unable to determine. In the same year, while digging the foundations of a house near this site, the building contractor Steputat noticed an oval pit with a dark fill, containing pottery fragments and charcoal. He reported the discovery to Gaerte, who visited the site and concluded that there had once been a settlement there. He also identified the

aforementioned pit as the remains of the basement of a burnt-down house (III/4). Gaerte undertook excavations at this place, which yielded the remains of two similar houses (III/5.6). Gaerte's work probably covered another part of the same site previously investigated by Nowothnig—most likely the remains of a medieval or modern settlement, probably the same settlement as the one discovered and explored during World War I on both sides of *Am Stadtwald* Street, near the *Packhäuser* café (Fig. 8).

IV. *Gross Friedrichsberg* site 1

The best-known site from this area is a flat cremation cemetery from the Early Middle Ages, with features that should be interpreted as *Aschenplatz*. It was located near the village of *Juditten*, however, in the literature, material from this cemetery is labelled as *Friedrichsberg* or *Gross* (*Groß*) *Friedrichsberg*. First artefacts, discovered during the sand digging in the late 19th century, were donated to the *Ostpreussischer Provinzialmuseum* in Königsberg (IV/1), as well as to the former *Museum für Vorgeschichte* in Berlin (IV/2–71), by the local landowner Douglas. In 1888, sand extraction at the site was already under the supervision of Otto Tischler from the *Physikalisch-ökonomische Gesellschaft* in Königsberg. He found the presence of the so-called *Aschenschicht*, i.e. a layer of burnt debris containing scattered cremated human bones as well as artefacts—primarily elements of weaponry (including swords and spearheads), horse bits, stirrups, but also penannular brooches, buckles, fragments of scales, weights, pieces of bronze bowls and, what Tischler thought was unique, an unusually large number of earthenware vessels and their sherds; the most spectacular find was a gilded bronze helmet (V/72; Fig. 16). What is more, the site yielded human and horse inhumation graves, which, according to Tischler, were of the same chronology as the aforementioned *Aschenschicht*. The material obtained by Tischler was given to the *Ostpreussischer Provinzialmuseum* (IV/72–124) and the *Museum für Vorgeschichte*.

Cemeteries with features described as *Aschenplatz* or *Aschenschicht* are dated to the 10th/11th–13th century. They are known primarily from the Samland Peninsula and Courland; however, they are also encountered sporadically in other regions, including the Elbląg Upland, the Masurian Lakeland and, possibly, the Middle Nemunas Basin. The cemeteries feature layers of burnt debris, containing cremated human bones and numerous elements of weaponry and horse tack, as well as less numerous adornments, elements of scales and pottery sherds. It is assumed that only warriors were buried at such cemeteries. It is assumed that only warriors were buried at such cemeteries. Sometimes horse graves were found underneath the burnt layer. On the Samland Peninsula, *Aschenplatz* are often discovered within older cemeteries of the Dollkeim-Kovrovo Culture, where they destroyed graves from the Roman and Migration Periods. This indicates that the people who buried their dead there in the Early Middle Ages were either unaware of the existence of older graves or were aware but considered them unimportant.

V. *Gross Friedrichsberg* site 2

In July 1922, Wilhelm Gaerte received information that a cemetery had been discovered near the houses of farm workers in *Groß Friedrichsberg* near *Juditten*. The local landowner Douglas then presented to the *Prussia-Museum* artefacts dating to the Roman Period (V/1–3), including two coins and a bronze brooch, found during ploughing that further revealed patches of black soil (*schwarze Stellen*) and stones—presumably destroyed cremation graves. According to Gaerte, who visited the site on 22 October 1922, other finds (from the Late Roman Period), namely two large amber beads (V/4) and four small clay vessels (V/5), also came from the same spot.

A few years later, on 11 and 12 June 1929, the site—a flat cemetery of the Dollkeim-Kovrovo Culture—was excavated by Carl Engel, member of the *Alterthumsgesellschaft Prussia* in Königsberg. The material he discovered came from the entire Roman Period as well as the early phase of the Migration Period. He uncovered 35 thirty features, most of which were graves destroyed by ploughing (Figs. 15–24). 19 of them, with feature 10 (Pls. 17–22) containing two cinerary urns (burials 10a and 10b), were urn graves. In five or six urn graves, the urns were large, bucket-shaped vessels (*Eimerurnen*) (features 1, 8, 9, 14?, 16, 20); two or three of them were accompanied by accessory vessels (features 9, 14?, 16). Among the urns, there were also a vessel with a double handle (feature 10a; Fig. 21:1), a vessel decorated with an applied strip of clay and handles arranged around the body (feature 10b; Fig. 22:3), and a vessel with a globular body (feature 5; Fig. 15:2). At least one of the explored features (No. 11) should be interpreted as a cremation pit grave, while six other features (H, I, K, L, M, N) were cremation graves, but it cannot be determined whether they were urn or pit burials. Feature 10 is especially worthy of note, as, in addition to the urned cremation burials (10a, 10b), it contained a human (10c) and horse (10d) inhumation burials. These are the only such burials discovered at *Groß Friedrichsberg*. The human skeleton lay underneath a stone pavement on which the aforementioned two urns were placed; the horse burial was located below it. The grave is dated to phase B2/C1–C1a. Additionally, five pits filled with the remains of a pyre (features A–E), without bones or grave goods, may have been either destroyed graves or pyres (However, so far the latter are unknown in the Dollkeim-Kovrovo Culture area). Feature 18 contained only a stone pavement (Fig. 23:2) and was probably not a grave. The same applies to features 21a, F, and G which yielded only vessels or their fragments.

It seems that the cemetery of the Dollkeim-Kovrovo culture was established in phase B2/C1–C1a or, perhaps, slightly earlier, already in phase B2 (features 5, 10 and 21). Grave 16 should probably be dated to phase C1, grave 9 most likely to phase C2, grave 20 to phases C1–C2, and graves 1, 8 and 14 only broadly from phase B2/C1–C1a to phase E. However, the dating of as many as 26 of the 35 explored features cannot be determined.

VI. *Gross Friedrichsberg* site 3

On 7 October 1927, a fragment of a stone quern (VI/1) was found on the road to *Juditten*. A mention of this find as well as a map marking the place of its discovery have been preserved in the archives of the *Prussia-Museum*. The dating of the artefact cannot be determined.

VII. *Friedrichswalde* site 1

On 27 November 1903, Heinrich Kemke from the *Prussia-Museum* and Dr. Strehl, unknown to us, conducted a one-day excavations at a destroyed cemetery presumably from the Early Roman Period. The site was located about 120 m west of an old mill. In 1910, Charisius sent a letter to Kemke informing him that while ploughing a field east of the road, he had discovered a number of dark spots of about one square meter and earlier, near the same road, he had found many black (burnt?) stones and three pottery sherds (VII/1). It is highly likely that Charisius described the site investigated by Kemke and Strehl seven years earlier—most likely a destroyed cemetery of the Dollkeim-Kovrovo Culture.

VIII. *Friedrichswalde* site 2

In August 1936, Charisius donated to the *Prussia-Museum* a fragment of a stone axe (VIII/1) discovered while harrowing a field.

IX. *Friedrichswalde* site 3

Also from *Friedrichswalde* comes a bronze bowl (IX/1), known only from brief mentions. Engel dated it to phase I. Possibly It was a Hanseatic bowl. In the areas inhabited by Prussians in the 11th–13th centuries, such bowls were used by local elites as tableware.

Conclusions

The oldest find from the area in question is the stone axe discovered at *Friedrichswalde* 2. It may date back to the Stone Age, Bronze Age or Early Iron Age. Four or five sites should be associated with the Roman Period and perhaps also the Migration Period—these are the Dollkeim-Kovrovo Culture cemeteries at *Juditten* 1 and 2, *Groß Friedrichsberg* 1 and 2, and *Friedrichswalde* 1. All these sites were destroyed and, with the exception of *Groß Friedrichsberg* 2, yielded few finds. Other material from the analysed area should be linked to the Early Middle Ages. The most abundant finds come from the *Aschenplatz* at *Groß Friedrichsberg* 1, dated to the 9th/10th–13th century. The remains of a destroyed medieval cemetery were perhaps also encountered at *Juditten* 2. The chronology of these sites corresponds to the dating of the possible Hanseatic bowl discovered at *Friedrichswalde* 3. The remains of medieval or modern settlements were probably found at *Juditten* 2 and 3.

The above summary shows that the analysed area, currently located within and slightly west of Kaliningrad, was intensively settled at least from the Early Roman Period up to modern times. It is usually assumed in the literature that the Dollkeim-Kovrovo Culture cemeteries established in the Early Roman Period were used continuously for about a thousand years. It has been repeatedly pointed out, however, that very little material from these sites comes from the period between phases E and H. It seems then that it is not possible to speak of continuous use of cemeteries from the Roman Period to the Early Middle Ages. From around the 8th century, cemeteries on the Samland Peninsula disappear. It is not until the end of the 10th/beginning of the 11th century that new Prussian cemeteries, featuring, among others, *Aschenplatz*-type structures, begin to be established there, destroying the older cemeteries of the Dollkeim-Kovrovo Culture in the process. So far, such a hiatus in the use of the site has been proven, for example, for the Putilovo cemetery. Studies on the Dollkeim-Kovrovo Culture are difficult due to the nature of the sources, which are still primarily archival materials—incomplete and scattered over many institutions. However, their analysis is important and, as in the case of the studies presented in this text, each time sheds new light on the "old" discoveries.

Translation: Kinga Brzezińska

WYKAZ SKRÓTÓW TYTUŁÓW CZASOPISM I WYDAWNICTW WIELOTOMOWYCH

ABBREVIATIONS OF PERIODICALS' AND SERIAL PUBLICATIONS' TITLES

AAC	– „Acta Archaeologica Carpathica", Kraków
AAHung.	– „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae", Budapest
AFB	– „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsichen Bodendenkmalpflege", Berlin (Stuttgart)
Amtl. Ber.	– „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr...", (później: „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturhistorischen, archaeologischen und ethnologischen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr..." oraz „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr..."), Danzig
APolski	– „Archeologia Polski", Warszawa
APS	– „Archeologia Polski Środkowowschodniej", Lublin (wcześniej: Lublin-Chełm-Zamość)
AR	– „Archeologické rozhledy", Praha
B.A.R. Int. Series	– British Archaeological Reports, International Series, Oxford [BAR Publishing]
BerRGK	– „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission", Frankfurt a.M.-Berlin
BJahr.	– „Bonner Jahbücher", Köln/Bonn
BMJ	– „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern", Lübstorf (wcześniej: „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. Jahrbuch ...", Schwerin/Rostock/Berlin)
CRFB	– Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum
FAP	– „Fontes Archaeologici Posnanienses" (wcześniej: „Fontes Praehistorici"), Poznań
Inf.Arch.	– „Informator Archeologiczny. Badania rok ...", Warszawa
InvArch.	– „Inventaria Archaeologica, Pologne", Warszawa-Łódź
JmV	– „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte", Halle/Saale
JRGZM	– „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz", Mainz
KHKM	– „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", Warszawa
KSIA	– Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР, Москва
MIA	– Материалы и исседования по археологии СССР, Москва
MatArch.	– „Materiały Archeologiczne", Kraków
MS	– „Materiały Starożytne", Warszawa
MSiW	– „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne", Warszawa
MSROA	– „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego", Rzeszów-Krosno-Sandomierz-Tarnów (-Przemyśl/Tarnobrzeg)
MZP	– „Materiały Zachodniopomorskie", Szczecin
PA	– „Památky archeologické" (wcześniej: „Památky archeologické a místopisné"), Praha
PArch.	– „Przegląd Archeologiczny", Poznań
PMMAE	– „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna", Łódź
PomAnt	– „Pomorania Antiqua", Gdańsk
Prahistoria ziem polskich	– *Prahistoria ziem polskich*, tom I: *Paleolit i mezolit* (red. W. Chmielewski, W. Hensel), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975; tom II: *Neolit* (red. W. Hensel, T. Wiślański), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom III: *Wczesna epoka brązu* (red. A. Gardawski, J. Kowalczyk), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978; tom IV: *Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego* (red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom V: *Późny okres lateński i okres rzymski* (red. J. Wielowiejski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981 [Ossolineum]
Prussia	– „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia" (później: „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde"), Königsberg.
PZ	– „Praehistorische Zeitschrift", Berlin-New York
RArch.	– „Recherches Archéologiques", Kraków
RB	– „Rocznik Białostocki", Białystok
RGA	– Reallexikon der Germanischen Altertumskunde: 1. edycja: J. Hoops (wyd.), tomy 1–4 (K.J. Trübner, Straßburg 1911–1919), 2. edycja: H. Jankuhn, H. Beck i in. (wyd.), tomy 1–35 (Walter de Gruyter/De Gruyter, Berlin-New York 1973–2007).
RO	– „Rocznik Olsztyński", Olsztyn
RosArh.	– „Российская археология", Москва
SJahr.	– „Saalburg Jahrbuch", Berlin-New York
SlA	– „Slovenská archeológia", Bratislava
SovArh.	– „Советская археология", Москва
SprArch.	– „Sprawozdania Archeologiczne", Kraków

SprPMA	–	„Sprawozdania P.M.A.", Warszawa
WA	–	„Wiadomości Archeologiczne", „Wiadomości Archeologiczne. Spostrzeżenia lat ostatnich w dziedzinie starożytności krajowych. Czasy przedhistoryczne" (I–IV – 1873–1882); „Wiadomości Archeologiczne. Organ Państwowego Grona Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych" (V–IX – 1920–1925); „Wiadomości Archeologiczne. Organ Państwowego Muzeum Archeologicznego" (X–XXII – 1929–1955); „Wiadomości Archeologiczne" (XXIII–XXXI – 1956––1966), „Wiadomości Archeologiczne. Organ Muzealnictwa i Konserwatorstwa Archeologicznego" (XXXII–LV – 1966–2001); „Wiadomości Archeologiczne" (od LVI – 2002), Warszawa
ZfE	–	„Zeitschrift für Ethnologie", Berlin
ZNUJ	–	„Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego", Kraków
ZOW	–	„Z otchłani wieków", Warszawa

WYKAZ SKRÓTÓW NAZW WYDAWNICTW
ABBREVIATIONS OF PPUBLISHING HOUSES NAMES

Zobacz / See:
http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/Wykaz-skrotow-nazw-wydawnictw,5442.html
http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/Abbreviations-of-publishing-houses-names,5443.html

Sprzedaż / Retail:
Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa

Sprzedaż wysyłkowa / Mail order:
tel./phone: +48 22 5044 899
e-mail: wydawnictwapma@pma.pl

Państwowe Muzeum Archeologiczne. Warszawa 2024. Wydanie I. Nakład 350 egz.

Druk i oprawa: Bis-ART Drukarnia Krystyna Białaszewska, ul. Kielecka 39/5, 02-530 Warszawa